Aflevering 1 Mei 1915.

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift

Redactie-adres : Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

ALBRECHT RITSCHL en WILHELM HERRMANN.

I.

DOOR

Dr. A. G. HONIG.

Ook op het gebied der Theologie en der wijsbegeerte wisselen eb en vloed elkander af. Op een tijd, waarin het objectieve eenzijdig op den voorgrond geschoven is, volgt eene periode, waarin het subject zich met kracht gelden doet. Als de orthodoxie in orthodoxisme, het bezielde belijden van Gods heilige waarheid in een veelszins koud en dor uiteenzetten van de leer ontaard is, voert het piëtisme, dat gemeenlijk op zijn beurt het juiste midden niet weet te bewaren, het pleit voor de geschonden rechten van het gemoed. Het rationalisme, dat het al van de redebewijzen verwachtte en dweepte met de „Vernunftreligion", werd teruggedrongen beide door Kant, met zijne bekende stelling, dat de theoretische rede ons geene kennis van de bovenzinnelijke wereld verschaffen kan, en door Schleiermacher met zijn niet minder vermaard uitgangspunt: „dasz wir uns unser selbst als schlechthin abhängig, oder, was dasselbe sagen will, als in Beziehung mit Gott bewuszt sind."

Ebbe en vloed kunnen ook geconstateerd met betrekking tot de waardeering van wijsgeeren en philosophische stelsels. Nu eens oefende Aristoteles en dan weer Plato den meesten invloed. Rationalisme en empirisme, idealisme en realisme dongen meermalen met elkander om den voorrang. Nog niet zoo lang

geleden waande het materialisme het geloof aan eene geestelijke wereld geheel te zullen uitroeien. Op welk een verwaten toon schetterde vooral de „geestdrijver uit Jena" Ernst Haeckel in zijn berucht boek „Welträtsel", waarin zoovele dwaze oppervlakkigheden als de hoogste wijsheid opgedischt werden, dat een hoogstaand wijsgeer als professor Paulsen zich genoopt zag te verklaren „bij het lezen van dit boek het schaamrood op de kaken te hebben gevoeld". En ziet — thans vaart reeds weer eene religieuze stemming door heel de (ik durf het woord schier niet bezigen nu de tegenwoordige krijg van maand tot maand in barbaarschheid toeneemt) beschaafde wereld.

Ebbe en vloed doen zich eveneens gelden ten opzichte van Kant en Hegel.

Gelijk van het Grieksche geestesleven ten tijde van Sokrates en van het Fransche geestesleven omstreeks het midden der achttiende eeuw de philosophie het vruchtbare middelpunt vormde, zoo kan ook in Duitschland sinds Kant van eene nationale belangstelling in de wijsbegeerte gesproken worden. Trouwens verschenen nimmer zoo spoedig na elkander dan in Duitschland aan den sterrenhemel van de geschiedenis der philosophie sterren van de eerste grootte, omgeven door zulk een massa van medelichtende, kleinere sterren. Sokrates, Plato en Aristoteles volgden elkander ook spoedig op, maar van de Attische kan toch niet evenals van de Duitsche wijsbegeerte getuigd worden, dat zij binnen veertig jaren hare groote systemen voortgebracht heeft. En het laat zich verstaan, dat Windelband in zijn schoonen lierzang op de „Hochfluth der deutschen Geistesbewegung" ook deze strophe invlocht: „Die Kantische Philosophie mit ihrem unerschöpflichen Ideeenreichtum und mit ihrer nach allen Richtungen fruchtbar auszubildenden Methode wurde sehr bald von der gesammten nationalen Bildung als ein gewaltiges Mittel ergriffen, um den Kulturstoff zu durch arbeiten und abzuklären, der gleichzeitig dem deutschen Geiste neuen Inhalt und neue Aufgaben gegeben hatte." [1])

Van de groote sterren zijn Kant en Hegel nog weer de

---

[1]) Die Geschichte der neueren Philosophie[2], II Band, S. 177.

grootste. Wat wonder dan dat niet kon uitblijven de strijd, wie hunner de geesten het meest beheerschen zou, in welken strijd nu eens de een en dan weer de ander tijdelijk zegepraalde.

Ieder weet, hoe Hegel de wijsgeer is, die thans in ons vaderland grooten invloed uitoefent. In hetzelfde Leidsch Atheen waar eenmaal Scholten de ideeën van Hegel introduceerde, doceert thans Bolland zijne wijsbegeerte. De voorlaatste aflevering van dit Tijdschrift herinnerde er ons nog eens aan, hoe sterk thans sommiger Theologie onder zijn invloed staat. Door Bolland is het, dat Hegel's naam thans overal wordt genoemd. Dat zijn stelsel wordt gepopulariseerd. Dat men er zelfs op politieke meetings op uit is, zijne eigene opvattingen uit de gedachtenwereld van dezen grooten denker af te leiden.

Wellicht niet in zoo sterke mate, maar toch ook in Duitschland is hetzelfde het geval, wat Windelband in zijne rede „die Erneuerung des Hegelianismus" toeschrijft aan den honger naar eene wereldbeschouwing, waardoor de jongste generatie van studeerenden aangegrepen is.

Zoo is dus thans Hegel weer de leidende geest.

In het derde en vierde kwartaal der vorige eeuw was dit geheel anders. Toen bloeide in Duitschland de philosophie van Kant weer op. Nadat reeds Ed. Zeller en Kuno Fischer ernstig hadden gewaarschuwd tegen het verwaarloozen der Kant-studie, gaf in 1865 Otto Liebmann enkele forsche stooten op zijn trompet. Het thema toch van zijn boek „Kant und die Epigonen" luidt: „Also muss auf Kant zurück gegangen werden." Zoo is opgestaan heel eene School (de zoogenaamde „Marburger Schule", wijl Cohen en Natorp aan de Universiteit te Marburg werden verbonden) van „Neokantianer", die echter onderling niet slechts in details maar ook in hoofdpunten verschillen, zoodat sommigen — F. A. Lange, wiens bekend hoofdwerk „Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart" herhaaldelijk herdrukt is, H. Cohen, Paul Natorp, R. Stammler, Karl Vorländer en F. Staudinger — heele, en anderen — Otto Liebmann, J. Volkelt, W. Windelband en F. Schultze — halve Kantianen plegen genoemd te worden.

Een gevolg van dit teruggaan op Kant was, dat men in tegenstelling met de speculatie der vroegere periode, de eigenlijke metaphysische onderzoekingen verving door onderzoekingen op het gebied van de kenleer. Sommigen zagen eenvoudig van alle speculatie van hetgeen bovenzinnelijk is en volgens hen niet kan ervaren worden af, om de menschelijke kennis tot de verschijningswereld, tot de wereld van de empirisch waarneembare dingen, te beperken. Anderen gingen zoover niet. Zij zetten niet eenvoudig alle metaphysische vragen ter zijde, maar zij wilden eene meer kritische Metaphysica, zooals de Meester zelf die op zijne wijze ook gedoceerd had. Derden zooals H. Romundt en Fr. Paulsen brachten de ethisch-religieuze beginselen van den Königsberger wijsgeer weer op den voorgrond, en trachtten in het licht te stellen, dat dit moment van zijne philosophie ook voor het heden van het grootste belang is. En ten laatsten hebben vierden — waarvan Eduard Bernstein, de leerling van Marx, in ons vaderland de meeste populariteit verwierf — op Kant beslag gelegd ten gunste van de Sociaaldemocratie. Daarbij beriepen zij zich op de derde formule van zijn kategorischen imperatief „handle so, dass Du die Menschheit sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden andern jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst", omdat huns inziens hierin geproclameerd werd het principe van de menschheid als „Selbstzweck", welk principe de grondidee van het Socialisme is. Trouwens dat Kant tot de grondleggers van de Duitsche Sociaaldemocratie behoort, werd in 1892 ook door den op den eersten Augustus van het vorige jaar vermoorden Jaurès beweerd. [1])

Het Neo-Kantianisme heeft dus bij onze oosterburen wel eene zeer hooge vlucht genomen. Toen Hegel in Berlijn de academische jongelingschap boeide en hij op het bezetten van de katheders in de wijsbegeerte zoo sterk influenceerde, had men dit waarlijk niet verwacht. Ja aan Hegel's graf waren door zijne bewonderaars de stoutste verwachtingen uitgesproken. Marheineke herdacht hem in dezer voege: „Wie als deze

———

[1]) Ueberweg—Heinze, Geschichte der Philosophie[9], IV Theil., S. 215—S. 228.

koning in het rijk der gedachten „einen neuen Bau des Wissens" gegrondvest heeft op de onwankelbare rots van den geest, die heeft zich eene onsterfelijkheid verworven, zooals het slechts aan weinigen gegund wordt." Ver liet echter een andere leerling van Hegel dezen theoloog achter zich, toen hij niet terugdeinsde voor deze profetie „Seine Lehre zu bewahren, zu verkündigen, zu befestigen sei fortan unser Beruf. Zwar wird kein Petrus aufstehen, welcher die Anmaszung hätte, sich seinen Statthalter zu nennen; aber sein Reich, das Reich des Gedankens, wird sich fort und fort, nicht ohne Anfechtung, aber ohne Widerstand ausbreiten; den erledigten Thron Alexanders wird kein Nachfolger besteigen, Satrapen werden sich in die verwaisten Provinzen teilen, aber wie damals die griechische Bildung, so wird die deutsche Wissenschaft, wie Hegel sie in mancher durchwachten Nacht bei stiller Lampe ersann und schuf, welterobernd in dem Gebiete des Geistes wirken". Welnu, een tijdlang heeft ook metterdaad het systeem van dezen held der gedachte in breede kringen der geleerde wereld de alleenheerschappij geoefend.

Toch kwam het anders uit, dan men zich in zijne de perken tebuitengaande verheffing van een menschelijk stelsel had voorgesteld.

Ebbe en vloed.

Windelband heeft nog niet zoo lang geleden in zijne voorlezingen over „die Philosophie im Deutschen Geistesleben des XIX Jahrhunderts" gewezen op verschillende oorzaken, waaruit het tanen van Hegel's glorie in Duitschland moet verklaard. Maar ik zou te ver van mijn onderwerp afdwalen, als ik zijn betoog resumeerde. Ik merk daarom alleen dit op, dat der Theologie, die zich door deze monistische wijsbegeerte had laten inspireeren, gelijk lot ervoer.

„Allengs ging men wantrouwen koesteren tegen deze panthe-istisch getinte Theologie. Men kwam tot het inzicht, dat de „Idee der gottmenschlichen Einheit", gelijk zij door deze school werd verstaan, iets geheel anders was dan de bewuste, de persoonlijke gemeenschap des geloofs en der liefde met den levenden God, gelijk zij door de kerk van Christus tot dusver beleden was. Geruimen tijd had men hierover in het onzekere verkeerd.

Maar toen door Strausz, Bruno Bauer en Edgar Bauer de consequenties uit Hegels beginselen waren getrokken, kwam aan die aarzeling een einde. En toen nu ook nog Stirner met zijn zonderling boek „Der Einzige und sein Eigenthum" — van welk geschrift men echter niet beslist schijnt te kunnen zeggen, of het ernstig gemeend dan wel slechts eene parodie is op de toenmalige „Kritik der Kritik" — kwam, en zelfs hij nog weer overtroffen werd door het anonieme geschrift „Das Verstandesthum und das Individuum", waarvan de korte inhoud is: „Ich bin Ich selbst allein", keerde men zich niet alleen van dit Idealisme af, maar sloeg men ook in het andere uiterste over. Men stelde zich tegen alle metaphysica en speculatie, en voelde alleen voor het empirisch gegevene, voor de praktijk, voor hetgeen der gemeenschap nut aanbrengen kon." [1]) Of kortweg uitgedrukt, evenals sommige beroemde natuurvorschers (Helmholz, Zöllner, Hertz) op erkenntnisstheoretisch gebied tot Kant naderden, zoo keerden zich ook vele Theologen af van de Hegelsche speculatie om tot Kant terug te keeren.

Aan hun hoofd stond Albrecht Ritschl, terwijl na diens verscheiden Wilhelm Herrmann een der meest op den voorgrond tredende vertegenwoordigers der door Ritschl gestichte School is.

Welnu hoe sterk ook ten ontzent de aandacht op Hegel gericht is, toch heeft dit niet belet, dat in den jongsten tijd aan deze beide beroemde „Neokantianer" eene studie is gewijd. Op den 8sten Mei van het vorige jaar promoveerde Ds. R.

---

[1]) Het worde mij niet al te euvel geduid, dat ik mij veroorloofde dezen passus te citeeren uit mijne rede „De Persoon van den Middelaar in de nieuwere Duitsche Dogmatiek". Wellicht doe ik den lezers een dienst, als ik hieraan ter toelichting nog dit toevoeg. Nog voor Nietzsche stelde Stirner het egoïsme als principe der ethiek. Toen toch Feuerbach, die tot de school van Hegel behoorde, in zijn „das Wesen des Christentums" wèl alle religie als pure illusie gebrandmerkt had maar tegelijkertijd dit ethische ideaal gepredikt had, dat de mensch in de liefde voor het menschelijk geslacht zijn hoogste geluk vinden moest, verkondigde Stirner in zijn bovengenoemd boek — hetgeen echter volgens Windelband wel eene parodie kan zijn — dat evengoed als de religie ook het menschelijke geslacht, de liefde, de zedelijkheid enz. waardelooze illusie's zijn. Deze bijzonderheid ontleen ik aan Friedrich Jodl, Ethik und Moralpädagogik gegen Ende des 19 Jahrhunderts, 1913, S. 15.

Kuipers op een proefschrift „de Theologie van Albrecht Ritschl" te Groningen tot doctor in de Godgeleerdheid, en op den 25sten Juni daaraanvolgende verwierf Ds. J. C. Roose te Leiden denzelfden graad met eene dissertatie over „de Theologie van W. Hermann".

Deze studie's, welke de geëerde en met zooveel ijver en studielust bezielde redactie van dit Tijdschrift mij ter recensie wilde toevertrouwen, geven mij aanleiding tot een vluchtige bespreking van deze beide Theologen, waaraan ik paar eene beoordeeling van de verdienstelijke verhandelingen, aan hen gewijd.

Dr. Kuipers laat aan zijne eigenlijke studie voorafgaan eene Inleiding, waarin hij eene veelszins geslaagde levensschets van Ritschl geeft (blz. 1—blz. 30). Uiteraard maakte hij hiervoor een dankbaar gebruik van de uitvoerige biographie, ons door Otto Ritschl bezorgd, en van Nippold: Die Theologische Einzelschule. Als eerlijk man prijst hij niet alleen de deugden van Ritschl maar wijst hij ook zonder omwegen op zijne gebreken. Een enkel staal van beide. Van de lichtzijden van Ritschl's karakter heet het: „Precies wetende, wat hij wilde, zelfstandig van de jeugd af aan, wist hij gewoonlijk zijn plan ook te volvoeren. Ordelijk en nauwgezet was hij in zijne bezigheden. Zijn beroep was het centrum, het orgaan van zijn leven, gelijk beroepstrouw trouwens een centraalpunt is van zijn moraalsysteem, ja zelfs van zijn dogmatiek. Met Ritschl is in 1889 een van de meest beteekenisvolle theologen heengegaan, een scherpzinnig, vaak hyperscherpzinnig geleerde, een man van overtuiging" (blz. 29/30). En van de schaduwzijden: „Ritschl schijnt op ieder, die hem niet nader kende, den indruk gemaakt te hebben, een onaangenaam, onbeminnelijk mensch te zijn, een gesloten karakter, niet vertrouwelijk, ongevoelig en nuchter, hoogmoedig en met veel neiging tot ironie. Hij heeft tot dien indruk ook wel aanleiding gegeven. Wat maar iets op bescheidenheid in oordeel en op piëteit lijkt, was hem vreemd. Op buitengewone wijze accentueerde hij zijne opvatting en werd daardoor eenzijdig scherp in het verwerpen van wat hem niet aanstond" (blz. 24). Alles saam genomen kan ik niet zeggen

dat de persoon van Ritschl een sympathieken indruk maakt, ook al breng ik in rekening de verzekering van Herrmann, die veel met hem heeft omgegaan, dat hij in den grond van zijn hart gevoeliger was dan men uit zijn optreden afleidde. Trouwens het portret, dat Kuipers in zijn boek liet opnemen, toont wel, dat wij te doen hebben met een nuchter, koel en hoogmoedig man. Met eene scherp geteekende persoonlijkheid, die gaarne door een pikant woord opschudding verwekte; die er zich gemakkelijk over heen zette, dat zij velen van zich vervreemdde door de scherpte van haar toon; die laatdunkend neerzag op hen, die het waagde kritiek te oefenen op de door hem voorgestane beginselen, of het ongeluk hadden een opstel van hem onvermeld te laten, waarin het onderwerp behandeld werd, waarmede zij zich bezig hielden.

Albrecht Ritschl werd op den 25sten Maart 1822 te Berlijn geboren. Zijn vader was in 1810 aldaar predikant geworden, in 1816 benoemd tot lid van het geinstitueerde consistorie voor de provincie Brandenburg, in 1822 gepromoveerd tot doctor in de heilige Godgeleerdheid, en sinds 1827 bekleed met het ambt van bisschop der Evangelische kerk en met dat van „General-Superintendent" van Pommeren. Voorts was hij fel gekant tegen het Rationalisme, maar omdat hij een vurig voorstander was van de „Union", werd zijne orthodoxie gewantrouwd door hen, die voor een onvervalscht Lutheranisme ijverden. Hij trok zich dit derwijs aan, dat hij in 1854 zijn ambt neerlegde.

Hij is tweemaal gehuwd geweest.

Albrecht was het eenige kind, dat uit het tweede huwelijk gespaard bleef. Hij had het karakter zijner moeder, die buitengewoon levendig en opgewekt, prikkelbaar van humeur en bijzonder kritisch van aanleg was. Hij was ook de lieveling en vertrouwde zijner moeder. Dit heeft hem geen goed gedaan. Hij kon nu gemakkelijker dan zijne (half-)broers en zusters zijn wil doorzetten, kreeg reeds vroeg een sterk gevoel van eigenwaarde en sloeg bij het uiten zijner opinie een beslisten toon aan.

Zijne ouders bestemden dezen zoon voor predikant en de zoon zelf kon zich hierin zeer goed vinden. „Ich bin gern

theolog, und ich suche ein wissenschaftlicher zu sein." Hij studeerde achtereenvolgens te Bonn, waar hij aanvankelijk den invloed onderging van C. J. Nitzsch, en te Halle, waar Tholuck en Müller hem niet konden bevredigen en hij door Scholler en Schwarz, maar vooral door Erdmann werd geïnteresseerd voor de wijsbegeerte van Hegel. Reeds destijds was het er hem om te doen, voor zichzelf te komen tot een helder inzicht in de Christelijke idee der verzoening. Noch Nitzsch noch Tholuck en Müller konden hem echter op dit punt bevredigen. Zoo brak hij met het supranaturalisme, waarin hij door zijn vader onderwezen en opgevoed was, en met de Vermittlungstheologie, waarvoor Nitzsch bij hem in den aanvang van zijn studententijd sympathie gewekt had. Wat wonder dus, dat ook hij kwam onder de bekoring van de Theologen, die onder den invloed stonden van Hegel, en wel nader bepaald van de zg. linkerzijde. Vooral de geschriften van den stichter der Tübinger School boeiden hem. Niet 't minst Baur's „Lehre von der Versöhnung". Tegelijkertijd legde de intelligente jongeman zich toe op de geschriften van den diepen denker der Christenheid Augustinus, die door Harnack zoo naar waarheid genoemd wordt „der wahre Aristoteles einer neuen Wissenschaft." En het was dan ook op een proefschrift „Expositio doctrinae Augustini de creatione mundi, peccato, gratia", dat hij op den 31en Mei 1843 te Halle promoveerde tot doctor in de wijsbegeerte.

Thans zette Ritschl zich aan de studie voor de theologische examina. Hiertoe bereidde hij zich voor te Berlijn, alwaar hij in den winter van 1843/44 vooral werk maakte van het Nieuwe Testament en de dogmatische geschriften der Reformatoren. Op den 23sten April 1844 doorstond hij te Stettin, de toenmalige woonplaats zijner ouders, met zeer goed gevolg „die erste theologische Prüfung". Zijne ouders zagen hem toen weer in hunne woning terugkeeren. Hij verbleef een klein jaar bij hen. Niet om uit te rusten, maar om zijne studiën voort te zetten. Aangezien hij echter begeerde als academisch docent op te treden, zoo toog hij voor zijne verdere theologische vorming in Februari 1845 naar Heidelberg. Weer volgde hij in deze keuze den wensch zijns vaders, die zich over het theologisch standpunt

zijns zoons ongerust maakte. Nu gaf destijds te Heidelberg onderwijs Richard Rothe, die niet alleen om zijne vroomheid door zijne tijdgenooten hoog werd geacht, maar in wiens rijken geest ook (om een gezegde van Pfleiderer te bezigen) de verschillende theologische richtingen van zijn tijd als in een brandpunt schenen geconcentreerd te zijn. Ritschl's vader hoopte, dat deze den jeugdigen geleerde van zijne voorliefde voor de speculatieve Theologie van Baur en Vatke zou weten te genezen. Edoch deze hoop werd niet vervuld. En zoo stond de vader eindelijk toe, dat zijn zoon naar Tübingen trok, om door persoonlijken omgang met Baur te rijpen voor zijne levenstaak. We kunnen ons zijne vreugde voorstellen, toen zijne voeten „het beloofde land" betraden. Terstond zag hij zich evenwel eenigermate teleurgesteld. Als Noord-Duitscher en als een man met een trotsch karakter zag hij al spoedig laatdunkend op de zachtmoedige „Schwaben" neer. En hoe vriendelijk de hoogvereerde Baur hem ook ontving, het hinderde hem toch, dat hij zoo „recht Schwäbisch blöde und ungewandt" was. Voor het overige werd hij een nog geestdriftiger aanhanger van de Tübinger School dan hij het tevoren reeds was. En waar deze School zich vooral met het oorspronkelijke Christendom bezighield, daar bevreemdt het ons niet, dat hij in 1846 een boek het licht deed zien onder den titel: „das Evangelium Marcions und das kanonische Evangelium des Lukas". In het Latijn bood hij een gedeelte dezer studie tegelijkertijd aan de Theologische Faculteit te Bonn als dissertatie aan. Op den achtsten Mei van dat jaar slaagde hij aldaar voor het examen van Licentiaat, op den 16den Mei werd hij als zoodanig gepromoveerd, en op den 20sten Juni „habilitierte" hij zich eveneens te Bonn als privaat-docent in de Nieuw-Testamentische vakken.

Er was moed voor noodig als een medestander van Baur op te treden, aangezien zijne beginselen bij de andere theologische faculteiten op sterken tegenstand stuitten. Het pleit dan ook voor Ritschl, dat hij niettemin voor zijne overtuiging durfde uit te komen. En dit te meer, omdat niet alleen de hoogleeraren in de Godgeleerdheid, maar ook de regeering van Pruissen sterk tegen de Tübinger school gekant was. Ritschl kon dus vooruit berekenen, dat zijne aansluiting bij deze School hem op

tegenwerking en achteruitzetting zou te staan komen. Welnu metterdaad is dit ook het geval geweest. Aanvankelijk waren zijne colleges slecht bezocht. En de overheid was ook slechts met veel moeite te bewegen, hem tot buitengewoon hoogleeraar te benoemen. Zelfs kwam het hiertoe in 1852 eerst, nadat de faculteit te Bonn kon verzekeren, dat hij het radikalisme van de Tübinger School lang niet in alles deelde. In 1852 was dit dan ook metterdaad het geval. Feitelijk openbaarde zich tusschen hem en Baur al veel vroeger verschil van opinie, en beschuldigde Baur hem van concessies aan het Conservatisme. Maar in 1850 scheen de breuk weer geheel hersteld te zijn. Zijn in dit jaar verschenen boek „Die Entstehung der Alt-Katholischen Kirche" toch ademde materieel en methodisch geheel den geest der Tübingers, hoewel hij hunne resultaten hier en daar bestreed. Meer den schijn was echter de herstelde goede verstandhouding niet. In het jaar 1856 brak Ritschl geheel en al èn met de Tübinger School èn met haren stichter. Heel nobel acht ik de manier niet, waarop Ritschl tegenover Baur persoonlijk bij die gelegenheid handelde. Integendeel. Niet alleen was Baur een Theoloog, voor wiens geleerdheid men respect behoorde te toonen, ook al deelde men zijne opinie in het geheel niet, maar daarbij was hij ook de leermeester en vriend, die Ritschl meermalen gastvrij in zijne woning had ontvangen. En ofschoon dit nu zoo was, zoo viel de zooveel jongere Ritschl hem en zijne School in eene anonieme recensie zeer fel aan en velde hij over de resultaten der Tübingers een vernietigend vonnis. Het laat zich verstaan, dat Baur hierover zeer gebelgd was, en dat de leermeester en de leerling elkander ná dien tijd niet meer hebben gesproken. Ook dat het aan Baur en zijne geestverwanten moeilijk viel aan de oprechtheid van Ritschl's verandering te gelooven. Van die zijde verweet men hem bedektelijk, dat hij zijne beginselen verloochende, om zoodoende eerst de gunst van de faculteit te Bonn en daarna die der regeering te verwerven.

Dit wantrouwen acht Dr. Kuipers ongemotiveerd. Letterlijk schrijft hij dienaangaande: „Nu is het altijd zeer moeilijk, al de motieven te doorgronden, welke iemand tot een daad leidden, maar op grond van alles, wat ik van Ritschl gelezen heb, meen

ik wel te mogen constateeren — al laat zich dat niet volkomen documenteeren — dat hij zijn wetenschappelijk geweten niet aan zijne maatschappelijke positie verpand heeft, doch dat zijne wetenschappelijke en geestelijke ontwikkeling een normaal verloop heeft gehad onder den invloed van zijne vroegere opvoeding en later van zijn vader, dien hij als Christen hoog vereerde en voor zichzelven ten voorbeeld stelde. Zijne waarheidsliefde staat voor mij boven alle bedenken vast". Dit oordeel is bezonnener dan dat van Gooszen in zijn geestdriftig opstel „Kenmerkende wijsgeerige en Godgeleerde grondstellingen der School van Ritschl," hetwelk geplaatst werd in „Geloof en Vrijheid, 22ste jaargang, 1888, blz. 353—blz. 400. En het verwondert mij dan ook wel, dat Kuipers, die overigens deze lezenswaardige bladzijden kende, naliet op te merken, dat de argumentatie van Gooszen niet al te sterk is.

Gooszen achtte de verdenking tegen Ritschl's oprechtheid reeds ontzenuwd te hebben door de opmerking, dat verschillende van zijne latere geschriften duidelijk bewijzen, dat hij met beslistheid durfde optreden tegen de orthodoxie, ja, „dat hij in het voorbijgaan den Neo-Lutherschen onder het oog bracht, dat Luther, N. B., zijne bekende theorie over de tegenwoordigheid van Christus bij en in het Avondmaal aan de scholastiek zoo al niet ontleend, dan toch met de middelen der nominalistische wijsbegeerte verdedigd heeft" (blz. 357). Maar hierover liep de quaestie niet. Dat Ritschl kortweg tot de oude Luthersche leer zou zijn overgegaan, werd hem niet aangewreven, maar wel werd hem onder bedekte termen ten laste gelegd, dat hij zich van de linkerzijde der theologische volgelingen van Hegel losmaakte en zich stelde tusschen de moderne en de orthodoxe Theologen, niet omdat zijne wetenschappelijke overtuiging hem hiertoe drong, maar om bij oogmerken. En deze aanklacht wordt niet weerlegd door het feit, dat Ritschl op de leer der Reformatie zijne aanvallen bleef richten.

In 1857 werd bij de verschijning van den tweeden druk van „die Entstehung der altkatholischen Kirche" voor ieder duidelijk, dat Ritschl den „Baurschen Sauerteig" uitgezuiverd had. Tusschen Paulus en de andere apostelen bestond niet die scherpe antithese, waaraan de Tübinger School ons wilde doen geloo-

ven. Veeleer verkondigden alle apostelen hetzelfde Evangelie, dat Jezus de Christus was. Wel moeten alle apostelen worden onderscheiden van het Joden-Christendom, dat zelf ook weer in verschillende groepen uiteenging. Dat Joden-Christendom bezat echter niet in zich de kiemen voor eene verdere ontwikkeling, en het is dan ook geen factor van beteekenis geworden voor het ontstaan der oude Christelijke kerk. Neen, de oude Christelijke kerk (waarvoor Ritschl aan den term „die altkatholische Kirche" ingang gaf) dankte hare wording aan het Heiden-Christendom. Dit Heiden-Christendom en het Paulinisme mogen echter volstrekt niet geidentifieerd worden. Evenmin als het vermocht geheel in zich op te nemen de oorspronkelijke gedachten der Synoptici evenmin kon het zich de beginselen van het Paulinisch Evangelie ten volle toeeigenen. [1])

Reeds vóór 1857 had Ritschl zich geworpen op andere theologische studievakken. In 1848 stond de faculteit te Bonn (welke hem in 1855 bij gelegenheid van het derde eeuwfeest van den Augsburgschen Godsdienstvrede honoris causa de waardigheid van Doctor in de Heilige Godgeleerdheid verleende) hem toe, naast de Nieuw-Testamentische vakken ook te doceeren de Kerkgeschiedenis en de Historie van het Dogma. Toch duurde het tot de voltooiing der tweede bewerking van zijn zoo even genoemd boek, eer hij zich met zijne volle energie kon werpen op de studie van dat vak, waaraan hij van nu voortaan het beste van zijne kracht besteden zou, n.l. de Dogmatiek. Hij ving de beoefening dezer discipline aan met het bestudeeren van de leer der rechtvaardiging. Niet dat hij de Nieuw-Testamentische vakken geheel losliet. Dit was reeds hierom onmogelijk, wijl hij (die in 1859 te Bonn gewoon hoogleeraar was geworden) in 1864 de benoeming als hoogleeraar te Göttingen aannam en daar zich het onderwijs in de exegese van het Nieuwe Testament zag opgedragen. Maar naast de Nieuw-

---

[1]) Ik ontleen dit aan het artikel van O. Ritschl in de jongste editie van de „Realencyklopädie fur Protestantische Theologie und Kirche" — waarvan ik naast de Levensschets van Dr. Kuipers voor deze vluchtige biographie gebruik maakte — en aan Gooszen, t. a. pl., blz. 356.

Testamentische exegese gaf hij van meetaf te Göttingen een volledigen cursus in de systematische vakken. En het is dan ook als Dogmaticus, dat hij groote vermaarheid verwierf en stichter werd van eene school.

Ongeveer 10 jaar na zijne komst te Göttingen bereikte Ritschl zijn hoogtepunt.

Had het te Bonn lang geduurd, alvorens hij daar grooten invloed vermocht uit te oefenen, eveneens gingen de Duitsche Universiteiten hem jaren achtereen voorbij, als eene vacature moest worden vervuld. Na 1872 werd dit anders. Toen werd hij aangezocht door de nieuw opgerichte universiteit te Straatsburg. En later beproefde de Academie te Berlijn het viermaal hem aan zich te verbinden. Toen Ritschl voor de vierde maal door Berlijn gepolst werd, werd hem tevens uitzicht gegeven op eene plaats in den „Oberkirchenrat der preuszischen Landeskirche". In deze qualiteit zou hij op den gang van het kerkelijk leven grooten invloed hebben kunnen oefenen, temeer omdat zijn vriend en geestverwant Herrmann voorzitter van dit College was. Maar deze kerkelijke functie zou veel tijd in beslag genomen hebben, die anders aan de studie kon worden gewijd. Daarom bedankte hij tegelijkertijd voor haar en voor het professoraat te Berlijn. Niettemin werd hij 1878 benoemd tot buitengewoon „geestelijk" lid van het „Landeskonsistorium" van Hannover. Edoch aan hare zittingen nam hij, aan zijn stelregel getrouw, slechts zelden deel.

Eer werd hem ook bewezen, en geen geringe, toen hij op den 19 November 1881 door de rechtsgeleerde faculteit te Göttingen honoris causa tot Doctor Juris benoemd werd, met dit vleiende getuigenis: „scribendo, docendo, munera gerendo juris ac justitiae semper sacerdoti."

Van nog veel meer beteekenis was echter de omstandigheid, dat hij zich grooten aanhang verwierf onder de Theologen en sinds 1874 genoemd kon worden de stichter eener eigene School. Opmerkelijk is hierbij, dat deze School niet in de eerste plaats werd gevormd door oud-leerlingen, maar voornamelijk door hen, die hij door zijne geschriften — en allermeest door zijn hoofdwerk „die Lehre von der Rechtfertigung und der Versöhnung, waarvan het eerste deel in 1870, het tweede in 1872 en het

derde in 1874 verscheen, en waarvan de 2e druk door den auteur omgewerkt en nog een derde druk na zijn dood uitgekomen is — voor zijne zienswijze had gewonnen. Ritschl zelf laat dezen omkeer in de waardeering van zijn arbeid en zijn uitgangspunt dagteekenen van een brief, door Herrmann in Januari 1875 tot hem gericht, en waarin deze, een leerling van Tholuck en Julius Müller, die nimmer aan de voeten van Ritschl zat, verklaarde uit Ritschl's boeken „die entscheidenden theologischen Einflüsse erfahren zu haben." [1]) En gelijk Herrmann zoo hebben zich ook onder de vaan van Ritschl geschaard geleerden als Harnack, Kaftan, Kattenbusch, Loofs, Reischle, Siebeck en Häring.

Met onverholen enthousiasme teekende in 1888 Gooszen de machtige beteekenis dezer School in dezer voege, (de lezer houde mij dit lange citaat ten goede!): Te Göttingen zien we Duhm en Wendt naast Ritschl leeraren in zijn geest, en den beroemden schrijver der bekende Alttestam. Theologie, H. Schultz, zeer met hem sympathiseeren. Te Berlijn vertegenwoordigt Kaftan de beginselen van den meester .... Te Giessen vinden we, naast Stade, Kattenbusch, Muller, Gottschick, wiens artikelen over dogmatiek en philosophie even vele studiën zijn, niemand minder dan Schürer, den man, die in zijne Gesch. des Jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi het bewijs heeft gegeven, dat „de volheid des tijds" voor hem geen ondoorgrondelijke „verborgenheid" is. In de stad van 't mondgesprek tusschen Luther en Zwingli, te Marburg in Hessen, dat nog hier en daar gereformeerde traditiën in eere houdt, leeraren von Baudissin, de evenknie van Kuenen in de kennes van het O. T.; Heinrici, die de brieven aan de Corinthen niet maar in de lijst van hunnen tijd plaatste, maar ook uit dien tijd verklaarde; Herrmann, een van de weinige wijsgeerige denkers van onzen tijd, die in 1879 een boek schreef zoo diepzinnig als Die Religion im Verh. zum Welterkennen und zur Sittlichkeit is, en er in 1886 eene belijdenis op liet volgen, zoo vroom als Der Verkehr des Chris-

[1]) Ik ontleen deze bijzonderheid aan het artikel, hetwelk in „Die Religion in Geschichte und Gegenwart" aan Ritschl en zijne School wordt gewijd.

ten mit Gott, en, last not least, A. Harnack, vertrouwd met de oudste Christenheid als wij het zijn met het N. T.; schrijver van eene Dogmengeschichte, die in 1886 in twee deelen is uitgekomen . . . . eene dogmengeschiedenis, die bestemd is om een nieuw tijdperk voor dit vak van wetenschap te openen. Zal ik nog wijzen op Straatsburg, waar Lobstein doceert; op Zürich, waar Theod. Häring de plaats innam van Biedermann; op Halle, waar Loofs werkt en de priv. doc. O. Ritschl ten bewijze strekt van de erfelijkheid, somtijds, van goede eigenschappen? Of breed uitweiden over den predikant Aguilera, die in Frankrijk de theologie van Ritschl als de „theologie der toekomst" aanbeval, hierbij volgend, maar tevens met belangrijke aanteekeningen voorziend, het boekske van Thikötter, predikant te Bremen: Darstellung und Beurtheilung der Theologie Albrecht Ritschl? Of nog vermelden den Repetent aan het Ev. Theol. Seminarium te Tübingen K. W. Ziegler, die het kostelijke werk: Zum Entscheidungskampfum den christlichen Glauben in der Gegenwart schreef?" (t. a. pl., blz. 360/1) [1]).

Aan alle Ritschlianen is dit gemeen, dat het geloof aan de liefde Gods en het oefenen van persoonlijke gemeenschap met God is gegrond op den persoon van Christus als de volmaakte openbaring Gods des Vaders. „Ritschlianer, zegt Kattenbusch, sind diejenigen, die im einzelnen unabhängig und selbständig sich von Ritschl hinweisen lassen auf die Aufgabe, das Chrisliche Lehrsystem zunächst zu gestalten von dem Gedanken aus, dass über Gott zu denken zei ὡς περι Χριστου. Onder hen zijn drie stroomingen. Elk dezer werpt zich meer bepaald op eene gedachte van Ritschl en wendt hare beste krachten aan, om zich op de daarin aangewezen lijn voort te bewegen. Te onderscheiden valt tusschen hen, die hunne opvatting van het Christendom historisch zoeken te rechtvaardigen; tusschen hen, die van alle metaphysica en mystiek afkeerig blijven en warm voelen

---

[1]) Met enkele woorden wijst ook Bavinck in zijne belangrijke verhandeling over „de Theologie van Albrecht Ritschl" (Theol. Studiën, 6de Jaarg. 1888, blz. 369/403) op dit verschijnsel. Waarom Dr. Kuipers in zijn proefschrift deze studie achterstelt bij die van Chantepie de la Saussaye, Gooszen en Talma is mij dan ook niet duidelijk.

voor den innigen band tusschen religie en ethiek; en tusschen hen, die als openbaringstheologen beschouwd willen worden. Van de eerste richting is A. Harnack, van de tweede Herrmann, en van de derde Kaftan de meest bekende vertegenwoordiger. [1]). Evenredig aan de hulde was de smaad waarmede Ritschl, eveneens vooral sinds 1874, zoowel van rechts als van links werd overladen.

Maar deze bestrijding — waarop ik terugkom [2]) — verminderde in den eersten tijd zijn werklust en werkkracht niet. Wat meer zegt, in 1877 begon hij zijne historische studiën weer op te nemen, en na tien jaren van ingespannen arbeid was zijne „Geschichte des Pietismus" voltooid. Na deze praestatie echter drukte de heftige polemiek hem neer. Eveneens de omstandigheid, dat zich aan den geest van den werkzamen geleerde geen nieuw onderwerp van studie opdrong, waaraan hij zich met zijn volle hart en met al zijne kracht geven kon. Eene zekere gedruktheid kenmerkte hem. En zij was de voorbode van zijn dood, die op 20 Maart 1889 plaatsgreep. „Den 23sten Maart werd zijn stoffelijk overschot aan den schoot der aarde toevertrouwd,

---

[1]) Nogmaals zij het mij vergund hier te verwijzen naar mijn „de Persoon van den Middelaar in de nieuwere Duitsche Dogmatiek", waar ik de Christologie van Ritschl en zijne School besprak op blz. 34—blz. 49.

[2]) Ik kan echter niet nalaten nu reeds op te merken, dat P. D. Chantepie de la Saussaye aan de orthodoxie (al zal hare wijze van bestrijding helaas niet geheel vrij te pleiten zijn,) geen recht liet wedervaren, toen hij deze regels in zijne studie „de Theologie van Ritschl" (Theol. Studiën, 2e Jaarg., 1884, blz. 259/293 neerschreef: „De bedoelingen van Ritschl gaan dus allerminst in nevelen schuil; des te meer verwondering kan het wekken, dat hij sedert eenige jaren het voorwerp is van een bestrijding, die ons van het peil der theologische ontwikkeling bij onze naburen een lagen dunk doet koesteren. Het is op predikantenvergaderingen bepaald een ketterjacht, en zelfs synodale bijeenkomsten hebben zich met deze gevaarlijke richting bezig gehouden. Ritschl's theologie berooft het Christendom van zijn waarde, loochent de godheid van Christus, werkt het scepticisme in de hand, is een vorm van de Neo-Kantiaansche philosophie, katholiseert, is naturalistisch: ziedaar de beschuldigingen, die in vermakelijke tegenstrijdigheid uit den mond van Luthardt, Dieckhoff, H. Weiss en andere defensores van het geloof worden vernomen, terwijl slechts enkelen, zooals Fricke, hunne bedenkingen inbrengen met volkomen erkenning van het christelijk karakter van den arbeid van Ritschl" (t. a. pl., blz. 267/268).

zonder de gebruikelijke studentenpraal, waarvan hij zich in zijn leven altijd afkeerig had getoond. Toespraken werden er vanwege de Giessener theologische faculteit gehouden door Scholz en Gottschick, terwijl ook door Herrmann Schulz het woord werd gevoerd. Bij het graf werd het gebed uitgesproken door den superintendent Steinmetz." [1])

---

[1]) Dr. Kuipers, t. a. pl., blz. 23/24.

HET HUWELIJK VAN HOSEA

DOOR

Dr. G. Ch. AALDERS.

De eerste drie hoofdstukken van Hosea „über deren Verständniss nach Ewald und Wellhausen nicht mehr gestritten werden sollte", zullen, ten spijt van het vertrouwen waarmede Cornill dit decreteert, [1]) vooreerst nog wel het onderwerp van levendige discussie in de Oud-Testamentische litteratuur blijven. Hölscher, de schrijver van het jongste groote werk over de profeten, [2]) oppert weder nieuwe veronderstellingen over den inhoud en de samenstelling dezer capita; en Sellin spreekt ook in de tweede uitgave zijner Einleitung althans ten aanzien van de verhouding van Cap. 1 tot Cap. 3 nog altoos van „ein ungelöstes Problem." [3])

Het schijnt mij daarom niet geheel nutteloos toe ook mijnerzijds iets over dit Schriftgedeelte in het midden te brengen. Het zal dan in dit artikel mijn doel niet wezen alle mogelijke kwesties te bespreken, welke zich ten aanzien van de beteekenis en de samenstelling dezer hoofdstukken voordoen, doch voornamelijk om mijne beschouwing uiteen te zetten over het huwelijk van Hosea, dat in deze capita toch het hoofdprobleem vormt.

Twee opvattingen staan ten aanzien van Hosea's huwelijk tegenover elkander. De oudere, welke thans nog slechts door een hoogst enkelen exegeet [4]) wordt voorgestaan, is deze dat we

---

[1]) C. H. Cornill, *Einleitung in die kanonischen Bücher des Alten Testaments* (7e neubearbeitete Auflage der Einleitung in das Alte Testament), Tübingen 1913, bldz. 186.

[2]) Gustav Hölscher, *Die Profeten. Untersuchungen zur Religionsgeschichte Israels,* Leipzig 1914.

[3]) E. Sellin, *Einleitung in das Alte Testament*², Leipzig 1914, bldz. 99.

[4]) B. v. König, *Einleitung in das Alte Testament,* Bonn 1893, bldz. 310v., van Hoonacker, *Les douze petits prophètes,* Paris 1908, bldz. 38v., en Gressmann, *Die Schriften des Alten Testaments in Auswahl neu übersetzt und für die Gegenwart erklärt,* Göttingen 1913 bldz. 362 v.

hier niet aan reëel verrichte en doorleefde dingen hebben te denken, doch dat het medegedeelde in allegorischen of parabolischen zin moet worden verstaan. In den tegenwoordigen tijd heeft deze beschouwing echter het veld moeten ruimen voor de z.g. biografische opvatting, welke hierop neerkomt: de profeet geeft hier eene beschrijving van zijn droevig huwelijksleven, dat hij achterna heeft leeren verstaan als een beeld van de verhouding tusschen God en zijn zondig volk, en nu als een Goddelijke openbaring aan dat volk voorhoudt.

Ik wil aanstonds opmerken, dat geen van deze beide opvattingen exegetisch zuiver gaat. Geen van beide toch laat voldoende recht wedervaren aan de uitdrukkelijke mededeeling, dat de profeet handelde op last van zijnen Zender. Wij lezen Hos. 1 : 2 „De Heere dan zeide tot Hosea: ga henen, neem u eene vrouw der hoererijen, en kinderen der hoererijen; want het land hoereert ganschelijk van achter den Heere", en evenzoo Hos. 3 : 1 „En de Heere zeide tot mij: ga wederom henen, bemin eene vrouw, die, bemind zijnde van haren vriend, nochtans overspel doet." Met deze uitdrukkelijke mededeeling is niet vereenigbaar, dat we te doen zouden hebben met eene allegorie of gelijkenis. Want dat zou hierop neerkomen, dat de profeet toch in werkelijkheid niet uitvoerde, wat hij als een ontvangen Goddelijk bevel vermeldt. Evenmin is met zulke uitdrukkelijke mededeeling vereenigbaar de biografische opvatting; volgens deze toch zou van een ontvangen Goddelijk bevel geen sprake zijn, eerst achterna zou Hosea in het gebeurde eene Goddelijke bestiering hebben opgemerkt.

Zuivere exegese eischt dat we het medegedeelde nemen zooals het er staat: de profeet ontvangt een Goddelijk bevel om een zoodanig huwelijk te sluiten en volvoert dat ook; en daarin wordt hij door God gemaakt tot een zinnebeeld van Gods verhouding tegenover Israël. Nu zou het evenwel kunnen zijn dat bij deze opvatting zulke ernstige bezwaren rezen, dat wij ons genoodzaakt vonden naar eene andere verklaring om te zien. Zou zulk eene verklaring evenwel exegetisch te rechtvaardigen wezen, dan moest zij ook op ongekunstelde wijze tegemoetkomen aan het bezwaar, dat volgens den voor ons liggenden tekst Hosea op ontvangen Goddelijk bevel gehandeld heeft.

Noch van de parabolische of allegorische verklaring noch van de biografische opvatting kan dit intusschen worden gezegd.

We zullen nu allereerst zien welke bezwaren tegen de letterlijke opvatting worden ingebracht.

In de eerste plaats wijst men er op dat het sluiten van zulk een huwelijk zedelijk aanstootelijk moet geacht worden. Wat zedelijk aanstootelijk is kan de profeet niet hebben gedaan, en kan God nog veel minder zijnen dienstknecht hebben bevolen. Dit bezwaar wordt soms zelfs in zeer krassen vorm geuit. Keil spreekt van niets minder dan „den Ehebruch sanctionieren.” [5]) Nu is volkomen terecht door de voorstanders der biografische opvatting aangevoerd, dat, indien dat bezwaar gegrond was, het ook tegen de allegorische of parabolische opvatting zou bestaan. Immers wat zedelijk aanstootelijk is in de realiteit, is het ook in de allegorie. Maar is het aangevoerde zedelijke bezwaar wel gegrond? Het is werkelijk niet in te zien waarom het zedelijk aanstootelijk zou wezen zoo Hosea eene ontuchtige deerne huwde. Ongewoon en opzienbarend zou het ongetwijfeld wel zijn, maar dat is toch nog heel iets anders dan zedelijk ongepast. Eene ontuchtige deerne tot een eerbaar huwelijk te brengen zou van de zijde des profeten veeleer eene hoog-zedelijke daad zijn. En dat nu die vrouw na haar huwelijk weder tot hare ontuchtigheden terugkeerde kan op den profeet immers geen zedelijken blaam werpen! Buitendien, is het wel zeker dat Hosea eene vrouw te nemen bevolen wordt die op het tijdstip van haar huwelijk reeds in de zonde van overspel leefde? Het zou misschien uit de benaming „vrouw der hoererijen” kunnen worden afgeleid. Men zie evenwel niet voorbij, dat daarnevens ook sprake is van „kinderen der hoererijen” welke de profeet „zich nemen” moet. Deze kinderen zijn echter ongetwijfeld de drie kinderen van wier geboorte en zinnebeeldige namen ons in het vervolg van hoofdstuk 1 wordt verhaald. Het is niet wel denkbaar dat den profeet zou worden bevolen eene vrouw met kinderen te huwen, en dat daarna van die kinderen in 't geheel geen sprake meer zou wezen, maar wel van andere kin-

---

[5]) Keil, *Biblischer Commentar über die zwölf kleinen Propheten*[3], Leipzig 1888 bldz. 23.

deren welke uit dat huwelijk zouden worden geboren. Zijn nu deze „kinderen der hoererijen" kinderen van Gomer na haar huwelijk met Hosea, dan doet zich de vraag op, in welken zin deze kinderen „kinderen der hoererijen" heeten. Moet men daaruit afleiden dat het geen kinderen van Hosea, maar vruchten van een ongeoorloofden omgang van Gomer waren? Van Hoonacker wil dit daardoor voor bewezen houden dat van de actio copulationis van Hosea en Gomer niet gesproken wordt, [6]) doch dit argument is kwalijk beslissend te achten. Integendeel geeft de geheele beschrijving van hoofdstuk 1 bij onbevangen lezing den indruk dat we te doen hebben met wettige kinderen uit het huwelijk des profeten. Kan dus de betiteling „kinderen der hoererijen" niet op den oorsprong der kinderen zien, dan moet ze te verstaan zijn van het karakter der kinderen. Zij zijn „kinderen der hoererijen" in denzelfden zin waarin hunne moeder eene „vrouw der hoererijen" is, dat wil zeggen omdat zij hoererij bedrijven. Dat doen ze echter nog niet zoolang ze kinderen zijn; de uitdrukking is derhalve proleptisch: zij zullen overspel bedrijven wanneer ze groot geworden zijn. Maar dan ligt het ook alleszins voor de hand de aanduiding der moeder als eene „vrouw der hoererijen" in denzelfden proleptischen zin op te vatten: na haar huwelijk zal ze tot echtbreuk komen. Bevestigd wordt dit door de toepassing van de symboliek. De vrouw stelt voor Israël. Israël kwam echter eerst tot hoererij nadat het met God in een huwelijksverbond gekomen was. Toen God Israël tot zijn volk aannam was het nog niet eene overspelige deerne; deze gedachte is aan heel de uitwerking der symboliek volkomen vreemd.

Intusschen, het zedelijke bezwaar wordt nog veel meer gezocht in hoofdstuk 3. Met klem betoogen de tegenstanders van de letterlijke opvatting dat de vrouwen in beide hoofdstukken genoemd onmogelijk dezelfde kunnen zijn. En indien dan in hoofdstuk 3 van eene andere vrouw sprake is, zoo is het uit zedelijk oogpunt, zeggen zij, volstrekt ondenkbaar dat Hosea in werkelijkheid alzoo op Goddelijk bevel zou hebben gehandeld. We dienen dus de moeilijke vraag, of in hoofdstuk 1 en 3 de-

---

[6]) Van Hoonacker, a. w. bldz. 16.

zelfde of twee verschillende vrouwen bedoeld zijn, in dit verband grondig onder de oogen te zien. Laat mij evenwel vooraf opmerken dat ook bij de aanname dat van twee verschillende vrouwen sprake is, de bezwaren niet zoo groot zijn als men het wel tracht voor te stellen. Men zou het er voor kunnen houden dat de eerste vrouw gestorven was of door den profeet om hare overspeligheid verstooten. In dat geval stond aan een tweede huwelijk niets in den weg. En wel kon het dan dubbel opzienbarend heeten dat de profeet ten tweeden male zulk een huwelijk aanging, maar zedelijk afkeurenswaardig werd dit door de herhaling niet. Daar evenwel van een overlijden of verstooten worden van Gomer niets wordt gemeld, schijnt er à priori reeds veel waarschijnlijkheid voor te wezen dat er in beide hoofdstukken van eene en dezelfde vrouw sprake is, gelijk dan ook door de meeste verklaarders wordt aangenomen. We zullen de gronden voor en tegen even in het licht stellen. Vóór de vereenzelviging van beide vrouwen pleit: 1^0 dat door den profeet zonder meer gezegd wordt ואכרה met suff. 3 pers. sing. fem. „en ik kocht *ze* mij", hetgeen slechts op eene bepaalde, tevoren genoemde persoon kan slaan, en deze kan wel geene andere zijn dan Gomer bath Diblaim genoemd in 1 : 3; 2^0 dat den profeet wordt bevolen אהב *bemin*, niet קח *neem* eene vrouw zooals in 1 : 2; 3^0 dat ook de symbolische verklaring eischt aan ééne vrouw te denken, het is hetzelfde Israël dat van den Heere afdoolt en wederom door Hem wordt aangenomen; 4^0 dat de maatregelen volgens 3 : 3 door den profeet tegen de overspelige vrouw genomen beter verklaarbaar zijn wanneer ze bedoelen Gomer te verbeteren dan wanneer ze gericht zouden wezen tegen een tweede vrouw. Tegen de vereenzelviging van beide vrouwen wordt echter aangevoerd: 1^0 dat er gesproken wordt van *eene* vrouw אשה zonder het bepalend lidwoord; 2^0 dat het Goddelijk bevel עוד לך „ga wederom henen" (zoo moet toch verbonden worden, de verbinding van עוד met ויאמר „de Heere zeide wederom" is minder waarschijnlijk) duidelijk zou wijzen op een tweede huwelijk; 3^0 dat in elk geval de koopprijs waarvan sprake is in 3 : 2 aantoont dat de bedoelde vrouw zich tevoren nog niet in het bezit van den profeet bevonden had. Hiertegen is evenwel weer in het midden te brengen:

1º dat het ontbreken van het bepalend lidwoord ook op een andere wijze kan worden verklaard; men heeft daarin òf willen zien eene vooral in het Arabisch gebruikelijke „Nichtdeterminirung zum Behuf der Amplifizirung", [7]) waardoor zou worden uitgedrukt de zin van „die zoodanige vrouw", òf het een gevolg willen achten van een op den voorgrond treden der nadere karakteristiek van de vrouw welke in de bijvoeging אהבת רע ומנאפת gegeven wordt, [8]) eene bijvoeging welke het best aldus wordt verstaan „die een ander bemint en overspel bedrijft" [9]); 2º dat het „ga wederom henen" evengoed kan worden verstaan van het weder opzoeken der weggeloopene of verstootene vrouw; 3º dat men in den koopprijs van 3 : 2 niet noodzakelijk behoeft te zien den *mohar*, de huwelijksgift, maar het betalen van dezen prijs ook kan beschouwen als een poging om de goedwillige toestemming te verwerven van dengene in wiens macht zich Gomer op dat oogenblik bevond. Hölscher heeft er zich op beroepen dat de profeet in dat geval zijne vrouw gerechtelijk had kunnen terugvorderen, [10]) maar, daargelaten nog de vraag of het Hebreeuwsche recht het instellen van eene zoodanige actie kende, zou dit toch zeker al heel weinig strooken met het Goddelijk bevel om haar weder te *beminnen;* het moet juist de bedoeling van Hosea geweest zijn om zijne trouwelooze echtgenoote op de zachtste wijze weder in zijn huis terug te brengen. Alles wel overwegende schijnt het dan ook mij, met de overgroote meerderheid der verklaarders, toe, dat de vrouwen van Cap. 1 en 3 dezelfde zijn.

---

[7]) Gesenius-Kautzsch, *Hebräische Grammatik*[28], § 125 c.

[8]) J. J. P. Valeton Jr., *Amos en Hosea*, Nijmegen 1894, bldz. 215.

[9]) De overzetting onzer Statenvertaling: „die, bemind zijnde van haren vriend, nochthans overspel doet" is onjuist; אהבת רע en מנאפת loopen parallel. Men moet רע dus niet verstaan van haren eigen man, maar van een ander, en vertalen: „die zich door een ander laat beminnen". Nog beter is het met Oort e. a. te vocaliseeren als part. act. dat naast het eveneens actieve מנאפת beter past en meer overeenkomt met de bedoeling der symboliek. Israël bemint de afgoden, doch kan kwalijk gezegd worden zich door de afgoden te laten beminnen. Ook de LXX heeft het activum gelezen doch daarbij רע misverstaan als zij geeft ἀγαπῶσαν πονηρά.

[10]) Hölscher, a. w. bldz. 427.

Dan echter kan het bezwaar worden geopperd dat de handeling van Hosea in strijd komt met de bepaling van Deut. 24 : 1—4, dat eene om overspel door haren man verstootene vrouw welke daarop met een ander is gehuwd, na verstooting door of overlijden van haren tweeden man door den eersten niet mag worden teruggenomen. Voor de meeste uitleggers bestaat hier geen het minste bezwaar; immers Deuteronomium is jonger dan Hosea, en, zoo nemen zij aan, de bedoelde bepaling bestond blijkbaar in Hosea's tijd nog niet. Het is echter altoos gevaarlijk eene exegetische moeilijkheid te willen uit den weg ruimen met behulp van een dogma, ook van een kritisch dogma, en daarom is het beter de kwestie van den ouderdom der Deuteronomische bepaling terzijde te laten. Onze exegese noodzaakt ons trouwens in het minst niet aan een huwelijk van Gomer met een anderen man te denken; en evenmin is het zeker dat Hosea haar na de ontdekking van hare schanddaad verstooten had. Zij kan Hosea ontloopen zijn en nu voorts als publieke vrouw hebben geleefd, of zij kan na het openbaar worden van hare schending der huwelijkstrouw de wijk genomen hebben in haars vaders huis. Zoodat er in elk geval geen strijd met de bepaling van Deut. 24 : 1—4 behoeft te bestaan.

Velen zijn geneigd de hoofdstukken 1 en 3 aan twee verschillende handen toe te kennen. [11]) Terecht zegt Steuernagel: „Damit fallen all die schwierigen Fragen fort, die sich erheben, wenn man Kap. 3 als Fortsetzung zu Kap. 1 auffasst." [12]) Maar is dit eene rechtvaardiging van zulk eene splitsing? Mij komt altoos zulk eene oplossing der moeilijkheden hoogst gewelddadig voor. Het is niet het ontwarren maar het doorhakken van den knoop. Er zijn dan ook altoos nog mannen wier namen in de kritische kringen een goeden klank hebben welke weigeren deze scheiding van cap. 1 en 3 te aanvaarden, zooals bv. Cornill. [13]) Iemand als Sellin durft er zich niet met

---

[11]) Zoo onder de nieuwsten Marti, Guthe, Steuernagel en Hölscher.

[12]) Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen 1912, bldz. 605.

[13]) Cornill, a. w. bldz. 188.

zekerheid over uitlaten.[14]) Het komt mij voor dat wij nog wel in staat zijn eene vrij bevredigende oplossing der zich voordoende moeilijkheden te geven, en dan is eene splitsing zooals men gemeenlijk wil met beslistheid af te wijzen.

Een enkel woord zij hier gewijd aan de reeds lang bestaande en tot in den jongsten tijd toe nog telkens weder verdedigde opvatting, dat de hoererij van Hosea's vrouw niet in eigenlijken zin moet worden verstaan, maar in denzelfden oneigenlijken zin waarin van Israëls hoererij gesproken wordt. De hoererij van Hosea's vrouw zou dus daarin hebben bestaan dat ook zij zich schuldig maakte aan den Baälsdienst. Vooral door Riedel is deze opvatting in den jongsten tijd in een uitvoerig betoog verdedigd.[15]) Wij behoeven daarbij echter niet lang stil te staan, daar deze opvatting juist alle pit en kracht uit de prediking van Hosea wegneemt. Deze kracht schuilt in de geweldige symboliek van zijn ongelukkig huwelijk. Indien echter Hosea's vrouw slechts in zinnebeeldigen zin eene „vrouw der hoererijen" d. w. z. eene Baälsdienares is, dan is zelfs in 't geheel niet in te zien, waarom zij juist zóó zou worden geheeten.

Eene andere poging om den eigenlijken echtbreuk uit Hosea's huwelijkshistorie te verwijderen is op veel radicaler wijze aangewend door Hölscher. Deze werpt eenvoudig 1 : 2b als onecht uit en houdt dan eene zeer gewone huwelijksgeschiedenis over, waarin van hoererij niets voorkomt.[16]) En daar hij Cap. 3 als eene allegorische fantasie beschouwt, niet van de hand van Hosea,[17]) blijft er dus van Hosea's huwelijksverdriet volgens dezen geleerde niets over.

Wij concludeeren dus, dat er van de bezwaren welke tegen de letterlijke opvatting van Hosea's huwelijkssluiting worden ingebracht, weinig steekhoudends overblijft. Daarom mogen wij van den letterlijken en eenvoudigen zin der woorden niet

---

[14]) Sellin, a. w. bldz. 99.

[15]) W. Riedel, *Alttestamentliche Untersuchungen* I, Leipzig 1902, bldz. 10 v.v. Zoo ook J. Halévy, *Recherches Bibliques* III, Paris 1905, bldz. 460.

[16]) Hölscher, a. w. bldz. 210, 424 v.

[17]) a. w. bldz. 427 v.

afwijken: God heeft Hosea bevolen eene vrouw te huwen die daarna zou blijken eene ontrouwe gade te zijn, en de profeet heeft dat bevel ten uitvoer gelegd. Nadat hare ontrouw gebleken was, heeft het Godswoord den diep gekrenkten echtgenoot gelast de schuldige vrouw in weerwil van hare afwijking wederom lief te hebben, en de profeet heeft de overspelige wederom tot zich genomen in zijn huis.

Voor deze letterlijke opvatting spreken buitendien nog eenige meerdere gronden. Er zijn verschillende bizonderheden in de beschrijving van het gebeurde welke voor de symboliek geenerlei beteekenis hebben, en daarom alleen verklaarbaar zijn als de wedergave van historische feiten. Zoo de onmogelijk zinnebeeldig te verklaren naam der vrouw Gomer, dochter van Diblaim,[18]) het teekenachtige trekje van de ontvangenis van Lo-Ammi na het spenen van Lo-Ruchama (1 : 8), en de prijs waarvoor de profeet zijne vrouw terugkocht (3 : 2). Ook bij andere profeten zijn het meermalen reëele gebeurtenissen uit hun huiselijk en huwelijksleven welke eene symbolische beteekenis hebben, bv. het verbod aan Jeremia om te huwen en kinderen te verwekken (Jer. 16 : 2) of het plotseling overlijden van Ezechiël's vrouw (Ezech. 24 : 15 v.v.); en ook bij andere profeten komt het voor dat aan hunne kinderen zinnebeeldige namen worden gegeven, bv. Schear-Jaschub (Jes. 7 : 3) en Maher-Schalal-Chas-Baz (Jes. 8 : 3). En tegen de allegorische of parabolische opvatting kan ten slotte nog worden opgemerkt, dat het bezwaar om aan te nemen dat Hosea over zijn huwelijk met eene overspelige vrouw zou spreken terwijl hij in 't geheel niet of hoogst gelukkig getrouwd was zeker niets minder groot is te achten dan om aan te nemen dat hij werkelijk zulk een rampzalig huwelijk zou hebben gesloten.

Ter beslissing van de vraag of wij in Hos. 1—3 met realiteit of allegorie hebben te doen is ook wel eens een beroep gedaan op het karakter van de z.g. symbolische handelingen der profeten in het algemeen. Zooals men weet is het een oude

---

[18]) Ook de door Nestle in het Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 1909, bldz. 233 v., gegeven verklaring van *bath Diblaim* als „billig zu haben" zou, zoo ze genoegzaam waarschijnlijk kon worden gemaakt, toch nog den naam Gomer onverklaard laten.

strijd of deze alle als werkelijk uitgevoerd dan wel alle als visionair zijn te denken. Het laatste was het gevoelen van Hengstenberg [19]). Het zou ons te ver voeren in den breede op dit vraagstuk in te gaan, maar men begrijpt, dat het ten deze ingenomen standpunt van overwegend belang is voor de opvatting van Hosea's huwelijk. Tegenwoordig kan men vrijwel op algemeene instemming rekenen wanneer men stelt dat in elk geval de meeste dier symbolische handelingen ook in de realiteit door de profeten zijn ten uitvoer gelegd. In elk geval de meeste, zeg ik, dus niet alle, en juist daarmede maken de voorstanders van de allegorische opvatting van Hos. 1—3 zich sterk. Verreweg de meeste Oud-Testamentici toch erkennen dat er enkele z.g. symbolische handelingen zijn die niet in de realiteit kunnen zijn uitgevoerd. Welnu, zoo zeggen de voorstanders der allegorische verklaring van Hos. 1—3, indien er meerdere gevallen zijn, waarin men in weerwil van het ondubbelzinnige getuigenis van den profetischen tekst dat God hem zoo en zoo geboden en hij het zoo en zoo ook gedaan heeft, toch aanneemt dat de profeet zulks niet in de realiteit heeft volbracht, ligt het dan niet voor de hand om aan te nemen dat we ook bij Hosea's huwelijk met een dergelijk geval te doen hebben?

Nu wil ik hier uitspreken dat ik voor mij vast overtuigd ben, dat alle symbolische handelingen der profeten waarvan in het O. T. wordt melding gemaakt, in de realiteit zijn ten uitvoer gelegd. Vroeger dacht ik hierover een weinig anders. In mijn proefschrift over De valsche profetie in Israël heb ik mij in verband met hetgeen vermeld is in Jer. 13 : 1—7 aldus uitgelaten: „Men dient dus in elk geval rekening te houden met de *mogelijkheid*, dat sommige symbolische handelingen der profeten slechts betrekking hebben op iets wat in visionairen toestand werd doorleefd." [20]) Hoe voorzichtig ik mij daarin ook heb uitgedrukt, thans kan ik deze uitspraak niet meer handhaven. De klem van het getuigenis der profeten dat de

---

[19]) Hengstenberg, *Christologie des Alten Testamentes*[2], Berlin 1854—57. III, 2, bldz. 216 v.

[20]) G. Ch. Aalders, *De valsche profetie in Israël* Wageningen 1911, bldz. 38.

Heere hun gebood alzoo en alzoo te doen en dat zij dit dan ook hebben gedaan verbiedt mij aan iets anders dan aan reëel ten uitvoer gelegde handelingen te denken. Bestaan er tegen het aannemen daarvan in sommige gevallen ernstige bezwaren, dan moet mijns inziens gepoogd deze bezwaren op andere wijze te ondervangen. Dit geldt dan met name behalve voor Hos. 1—3 voor de boven reeds aangehaalde plaats Jer. 13 : 1—7 en voor Ezech. 4 : 4 v.v. Ten aanzien van Jer. 13 : 1—7 ben ik door de lezing van Boehmer's studie in de Theologische Studien und Kritiken van 1909 [21]) overtuigd geworden dat hier niet van den Eufraat sprake is, maar van Wadi-Fara in de nabijheid van Jeremia's geboorteplaats Anathoth. [22]) En ook wat Ezech. 4 : 4 v.v. betreft geloof ik op goede gronden te kunnen verdedigen dat hier van eene reëel ten uitvoer gelegde handeling (niet van een ziekteverschijnsel zooals men algemeen aanneemt, maar van eene willekeurige handeling) sprake is. Het is mij niet mogelijk mijne opvatting van deze beide plaatsen hier nader uit te werken en te rechtvaardigen; later en elders hoop ik daartoe gelegenheid te zullen hebben. Maar ik heb dit hier even ter sprake gebracht om er op te wijzen, hoe ik voor het meermalen gebruikte argument dat er toch meerdere gevallen zijn waarin het profetisch „de Heere beval mij alzoo te doen, en ik deed alzoo" niet letterlijk moet worden opgevat, in geenen deele behoef uit den weg te gaan.

Voor zooverre ik dus aanneem dat we in Hos. 1—3 hebben te doen met iets dat door den profeet werkelijk is gedaan en doorleefd, sta ik dus geheel aan de zijde van de algemeen gangbare beschouwing omtrent deze Capita. Voor zoover deze beschouwing echter als zuiver biografisch is te qualificeeren en zij het huwelijk van Hosea niet wil erkennen als de ten uitvoer legging van een Goddelijk bevel, moet ik mij vierkant tegenover haar stellen. Deze beschouwing geeft geene uitlegging van den tekst, maar dringt haar meening aan den tekst

---

[21]) Julius Boehmer, *Jeremia und der „Euphrat"*, Theol. Studien und Kritiken 1909, bldz. 448—458.

[22]) Vgl. ook M. Noordtzij, *Is Jeremia aan den Eufraat in Babylonië geweest?* De Bazuin 1911 nos 41, 42, 43, 45.

op. De tekst zegt uitdrukkelijk dat God Hosea heeft bevolen eene „vrouw der hoererijen" en „kinderen der hoererijen" te nemen, en dat de profeet daaraan heeft uitvoering gegeven. Het gaat niet aan daarvan te maken, dat Hosea na treurige ervaringen in zijn huwelijksleven te hebben opgedaan daarin achteraf eene bizondere Goddelijke bestiering zag, en het gebeurde verstond als eene Goddelijke openbaring en onderwijzing aangaande de verhouding tusschen het afgodisch Israel en zijn trouwen God des Verbonds. Met deze voorstelling laten zich ook niet rijmen de zinnebeeldige namen welke aan de kinderen worden gegeven; deze namen hangen ten duidelijkste samen met des profeten prediking tegen Israëls trouweloozen afval en het Goddelijk oordeel daarover, en de profeet kan niet vooruit zulke namen aan zijne kinderen hebben gegeven, zoo hij toen nog niets wist van de Goddelijke bedoeling met den jammer van zijn huwelijksleven. En daarom is het op het standpunt der biografische opvatting volkomen consequent wanneer Sellin de namen van althans de beide jongste kinderen eerst voor later gegeven houdt. De gangbare opvatting was volgens hem halverwege blijven staan. [23]) Men gevoelt echter dat men zich dan nog verder van den voor ons liggenden tekst verwijdert; het is duidelijk, wanneer de biografische opvatting consequent wil zijn, graaft ze zich haar eigen graf. Ook een man als Volz heeft daarom deze biografische opvatting krachtig bestreden. [24]) Hij neemt ook aan dat wij in hoofdstuk I te doen hebben met eene profetische symbolische handeling zooals we die zoovele aantreffen. [25]) Jammer genoeg is dat hij vooral zoo scherpen nadruk heeft gelegd op de scheiding van Cap. 1 en 3.

Resumeerende stel ik mij de zaak van Hosea's huwelijk aldus voor: des profeten optreden begint (1 : 2) met het Goddelijk bevel om in het huwelijk te treden, en wel met eene vrouw, waarvan het Godswoord hem gelijktijdig de droeve voorzegging

---

[23]) Sellin, a. w. bldz 98.

[24]) Volz, *Die Ehegeschichte Hosea's* in Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie 1898, bldz. 322.

[25]) a. w. bldz. 325 v.

doet dat ze hem de huwelijkstrouw breken zal (zoo naar de proleptische opvatting van de betiteling „vrouw der hoererijen”). Hosea volbrengt dit Goddelijk bevel en huwt Gomer de dochter van Diblaim. Nadat uit dezen echt een drietal kinderen zijn geboren wordt de profeet (hoe weten wij niet) gewaar dat zij inderdaad eene „vrouw der hoererijen” is. Wat er dan precies voorvalt wordt ons wederom niet medegedeeld, maar in elk geval wordt dit feit aanleiding dat Gomer het huis van haren man verlaat (zie 3 : 2). Daarna ontvangt echter de profeet opnieuw een Goddelijk bevel, nl. om deze trouwelooze echtgenoote in weerwil van het voorgevallene nog weder lief te hebben (3 : 1), waaraan hij gevolg geeft door haar terug te voeren tot zijne woning (3 : 2 v.). [26]) De symbolische beteekenis van deze handeling is dan hierin gelegen dat God zoo ook Israël tot zijne vrouw heeft genomen, maar Israël bedrijft overspel door den dienst des Heeren te verlaten voor dien van de afgoden. Nochthans laat God dat trouwelooze Israël niet varen, maar blijft het liefhebben en trekt het weder tot zich om den ouden band te herstellen.

---

[26]) Zoo ongeveer ook Volck in Herzog's Realencykl.[3] VIII, bldz. 373.

NALEZING.

TWEE NIEUWE PROFESSOREN.

Onze Regeering heeft aan de Leidsche Universiteit tot buitengewoon hoogleeraar benoemd DR. A. EEKHOF, om onderwijs te geven in de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme. Den 14den April heeft DR. EEKHOF, die tot de confessioneele groep in de Ned. Herv. Kerk behoort, zijn ambt aanvaard met een rede over *Het Gereformeerd Protestantisme.*

Volgens het verslag van de inaugureele rede in de N. R. Courant van 14 April 1915 heeft hij eerst gewezen op de uitbreiding die het Protestantisme naar Gereformeerde confessie heeft gekregen.

> Niet alleen heeft het zich een weg weten te banen door de landen van Europa, inzonderheid Zwitserland, Frankrijk, Engeland, Schotland, een groot gedeelte van Duitschland, Hongarije, Polen en ons eigen vaderland, doch ook in de overzeesche gewesten: Oost- en West-Indië, China en Japan, Zuid-Afrika en de Vereenigde Staten van Amerika, is het in vroegeren of lateren tijd, meer of min, doorgedrongen. In al deze landen heeft het zijn stempel gedrukt op natiën en personen, op kerkelijk en sociaal leven, op wetenschap en cultuur. Numeriek gesproken is het getal Gereformeerd Protestanten op de gansche aarde thans tweemaal zoo groot als dat der Lutherschen; dezen toch worden op ongeveer 56 millioen, de Gereformeerd Protestanten op 120 à 121 millioen leden geschat.

Ook is er in het Gereformeerd Protestantisme rijke kleurschakeering:

> Reeds bij een vluchtige beschouwing van deze reformistische geestesrichting in de verschillende landen blijkt wel, dat het Gereformeerd Protestantisme verscheiden en veelzijdig in zijn openbaringsvormen is geweest. Het omvat meer en is van grootere expansie dan wat men gemeenlijk onder Calvinisme pleegt te verstaan. Wanneer Engelsche en Amerikaansche geschiedschrijvers als Bancroft, Motley, Froude en anderen van Calvinism spreken, dan bedoelen zij eigenlijk Reformed Protestantism. Het Gereformeerd Protestantisme is de aan-

duiding van een beginsel, dat verschillende nuances heeft. Anders is het, zooals wij het zien opgekomen uit den drang van het volk, the commons, bijv. in Nederland en Schotland, dan dat van den aristocratischen Hugenoten-adel. Anders ontplooit het zich aan de boorden van den Hudson, op de kusten van de Kaap of in de dessa's van Oost-Indië dan binnen de muren van de universiteit te Genève of in de Paltz. De Nederlandsch-Reformatistische beweging met mannen als Anastasius Veluanus, Gnapheus en Hoen is weder anders genuanceerd dan die van Zwingli of Bullinger of Calvijn. Evenzoo in onzen tijd. Het Gereformeerd Protestantisme, zooals wij het vinden op de Veluwe, is anders van toon dan dat der fraaie kerken op Fifth Avenue in New-York; de blinde hoogleeraar in de theologie aan de universiteit te Bazel, prof. Riggenbach, weder een ander dan de eere-president van het wereld-comité voor de viering van de Calvijnfeesten, Theodoor Roosevelt. En toch, beiden zijn Gereformeerd Protestanten.

Wat is nu het specifiek karakter van het Geref. Protestantisme, waardoor het zich van andere reformatorische stroomingen onderscheidt? Dat specifieke leeren we kennen uit een drietal kenmerken.

Als *eerste* kenmerk wordt genoemd *de erkenning van de absolute souvereiniteit Gods in de natuurlijke en zedelijke wereld.*

Ook bij de andere stroomingen vinden wij deze gedachte, doch bij de Ger. protestanten is zij de centrale.

Deze theologisch theocratische trek doet het onderscheiden zijn van het Lutheranisme, het Anabaptisme en het Socinianisme, hetgeen spr. verder uitwerkt.

Wilde men nu Gode de eere geven, dan moest men zich onder Zijn wil buigen, doch dan diende men dien ook te kennen, en waaruit zou men dien beter leeren kennen dan uit den Bijbel? Zoo ontstond een groote eerbied voor den Bijbel, ook wel als boek van vertroosting, doch meer nog als een wetboek, waarnaar de tucht werd uitgeoefend en straf voor overtreding bepaald. Misbruiken tegen den Bijbel, ook als boek, bedreven, werden zwaar gestraft.

Het ijveren voor Gods absolute souvereiniteit heeft tot excessen en onverkwikkelijke controversen aanleiding gegeven. Spreker noemt de heksenprocessen, die het hevigst woedden juist daar, waar de Puriteinen 's lands zaken in handen hadden. Doch niemand zal kunnen ontkennen, dat dit centraliseeren van Gods eer en souvereiniteit, dit onvoorwaardelijk buigen onder Zijnen wil, dit besef, dat het lot en leven vast lag in Gods eeuwig raadsbesluit, mannen heeft gevormd van ijzer en staal, die stonden als rotsen in den regen.

Het *tweede* kenmerk is *een diepe onuitroeibare drang naar vrijheid op elk terrein van het leven.*

De dorst naar vrijheid op staatkundig gebied deed de geref. protestanten in Nederland grijpen naar het zwaard tegen Spanje. De Duitsche Luthersche reformatie was grootendeels het werk van de vorsten: cuius regio eius religio; de gereformeerde reformatie kwam op uit het volk, met leiders die den volksaard kenden, den staat in democratischen geest wenschten geregeerd te zien en op selfgovernment aanstuurden. Zoo in Frankrijk, in Engeland, in Schotland en in Nederland.

Ook op godsdienstig en kerkelijk gebied heeft het de vrijheid opgeëischt. De leer van een vrije kerk, met presbyteriaansche bestuursinrichting in een vrijen staat, heeft het gereformeerd protestantisme voorgestaan.

Hebben de geref. protestanten de vrijheid voor zich opgeëischt, tot op zekere hoogte schonken zij die, wanneer zij de macht in handen hadden. De Staten waren in den regel verdraagzamer dan de kerkelijke machthebbers. De uitoefening van den godsdienst in den familiekring werd toegestaan, de openbare van andere gezindten tegenwerkt, gelijk blijkt uit het optreden tegen de Lutherschen in Amerika, in het midden der 17e eeuw. Dit meent spreker te kunnen verklaren uit de „Organisatorische Trieb" een characteristicum der geref. protestanten en uit hun streven naar eenheid.

Het *derde* kenmerk is *de liefde voor de wetenschap.*

Deze drie kenmerken vinden we reeds aangegeven in den brief door Prins Willem van Oranje 28 Dec. 1574 aan de Staten gezonden betreffende de oprichting van een Universiteit in den lande.

Van welke beginselen ging de Prins daarbij uit? De inhoud van den brief zegt het duidelijk. Ten eerste: opdat de Hoogeschool zoude zijn „tot een vast steunsel ende onderhoudt der vryheyt"; ten tweede: opdat de jeugd zou worden opgevoed en onderricht „in de rechte kennisse Gods ende allerley goede, eerlyke ende vrye kunsten en wetenschappen, dienende tot die wettelicke regeringe der landen"; ten derde: opdat daardoor de heerlijkheid van Godes Naam grootelijks zou worden verbreid — de drie specifieke eigenschappen van het Gereformeerd Protestantisme.

Door de Synode van de Ned. Herv. Kerk is tot kerkelijk

hoogleeraar in de vacature-MALLINCKRODT benoemd Dr. W. J. AALDERS te Beesd, reeds bekend door zijn proefschrift, zijn Serie *Groote Mystieken* en zijn mooie artikelen in de *Stemmen des Tijds*. DR. AALDERS is een man ven erkende wetenschappelijke bekwaamheid.

Over het algemeen is men van orthodoxe zijde met deze benoeming nog al ingenomen. *De Waarheidsvriend* zou gaarne een Gereformeerde gehad hebben. De tolk der Confessioneelen, DR. P. J. KROMSIGT van Amsterdam, is goed tevreden. In *De Gereformeerde kerk* van 15 April zegt hij o. a.:

> De benoeming van Dr. W. J. Aalders van Beesd tot kerkelijk hoogleeraar te Groningen stemt ons tot blijden dank. We doen, dunkt ons, niemand te kort, als we zeggen, dat hij met zijn breed-wetenschappelijken, wijsgeerigen zin van de drie benoemden voor het drietal was „facile princeps", doch er doen zich vaak bij eene benoeming zoo velerlei overwegingen en ,invloeden' gelden van allerlei aard, dat men nooit zekerheid heeft op dit punt. Daarom verblijdde ons deze benoeming te meer. Naar het ons voorkomt, hebben we in Dr. Aalders iemand ontvangen van wege onze Kerk, zooals we juist nu voor die Kerk het meest noodig hebben. Dr. Aalders, zoon van den bekenden Amsterdamschen predikant Ds. Aalders, heeft zijne afkomst uit gereformeerden of confessioneelen kring nooit verloochend. Ook waar hij toonde een open oog te hebben voor de nieuwe vragen van den nieuwen tijd, bleek hij te zeer iemand van historischen zin en ook van de oudvaderlandsche, diepere religiositeit om kortweg onder de ethischen zelfs onder de „rechtsch-ethischen", te worden gerekend. Zijne sympathie voor de historische belijdenis onzer Kerk kwam herhaaldelijk aan den dag en wij hebben goeden grond voor de meening, dat Dr. Aalders niet anders begeert te zijn dan een „gereformeerd theoloog" in den ruimen, historischen zin des woords. Bovendien is het van groot gewicht, dat nu eens van orthodoxe zijde naast een man als prof. Heymans te Groningen staat iemand van minstens gelijkwaardige wijsgeerige kracht.
>
> T. H.

RECENSIËN.

„Ethisch" of Gereformeerd? Eene studie door Dr. A. G. Honig.
Utrecht. G. J. A. Ruys. 1914.

De vóór enkele jaren verlevendigde strijd voor en tegen de „ethische" richting, schijnt voor Dr. Honig aanleiding geweest te zijn, om zich bizonderlijk bezig te houden met de navorsching van hetgeen de voorstanders dezer richting leeren. En als vrucht van dat onderzoek biedt hij ons o. m. deze schoone studie over *„Ethisch" of Gereformeerd?*

In zijne inleiding bewijst de auteur door aanhalingen van *Calvijn*, de *Synopsis*, en uit den *Heidelb. Catechismus*, de ongegrondheid der beschuldiging, ook wel door mannen van de „ethische" richting tegen de Gereformeerden ingebracht, alsof volgens dezen „de religie slechts eene openbaring van bovenzinnelijke waarheden en het Christelijk geloof slechts de aanvaarding dier waarheden met het verstand" zou zijn, blz. 7. En vervolgens geeft hij een tweedeelig betoog, waarvan hij inhoud en gang aldus aangeeft: „Ik stel mij voor eerst het ontstaan, de historie en het streven van de „ethische" richting in Nederland te schetsen, en daarna aan te toonen, dat de Theologie niet op de geloofservaring der gemeente kan worden gebouwd", blz. 8.

Vinet is de vader der „ethische" richting, blz. 8. Diens ideeën vonden weerklank in het gemoed van den genialen D. Ch. de la Saussaye, blz. 10, die weinig gekend en gewaardeerd werd door de oud-liberale Theologie, Hofstede de Groot, en Scholten, blz. 11, zich niet vinden liet op de vergaderingen van de „Christelijke vrienden", en herhaaldelijk zich keerde tegen hen, die het beslist voor de Gereformeerde belijdenis opnamen, blz. 13, en wiens invloed eerst na zijn sterven meer krachtig doorwerkte, blz. 13—18.

Moge het ook uit verschillende oorzaken wel te verklaren zijn, dat men het meermalen heeft voorgesteld, alsof Schleier-

machers invloed op de la Saussaye het grootst geweest zou zijn, blz. 25 v.v., deze meening is toch minder juist, blz. 10, waar Schleiermacher als beginsel der Theologie stelde het gevoel, van den wil evenzeer als van het verstand gescheiden, zoodat religie en zedelijkheid onafhankelijk van elkander konden bestaan, maar de la Saussaye dit beginsel volstrekt niet aanvaardde, wiens hoofdthema vlak omgekeerd was, dat n.m.l. met Vinet het beginsel van de Theologie ethisch van aard was, moest gezocht in den wil, in de uitspraak der conscientie, blz. 26.

Ook moge de beschuldiging van duisterheid, tegen de „ethische" richting veelvuldig ingebracht, in zoover gegrond te achten zijn, als zij onderscheiden philosophische en mystische elementen van Schleiermacher en de Vermittlungstheologen in hare dogmatische voorstellingen overnam, blz. 27 v., maar „wie zich de moeite geeft, de geschriften van hare woordvoerders . . . . nauwkeurig te lezen, kan daaruit ongetwijfeld zonder al te groote inspanning van den geest leeren, waarbij aan de qualificatie „ethisch" moet worden gedacht. Duister is de uiteenzetting, althans wat de kern der zaak betreft, niet", blz. 19. Op blz. 22—24 geeft Dr. Honig in eenige punten aan, wat met den term „ethisch" bedoeld zou worden.

In het tweede deel zijner studie zegt Dr. Honig allereerst, dat de stelling juist is, „dat men bekeerd moet zijn, om de waarheid te kunnen zien en over haar te kunnen spreken, hetzij als man der kerk, hetzij als man der wetenschap"; alsmede, „dat de in en door Christus ons geopenbaarde waarheid, in overeenstemming is met de uitspraak onzer conscientie, en met de behoeften van het menschelijk hart", blz. 31; doch dat dit ook reeds in vroegere eeuwen der Christelijke jaartelling werd uitgesproken, en door Calvijn en de Gereformeerde Dogmatici niet werd geloochend, blz. 35.

Toch is het dilemma: het gaat niet van het verstand naar het hart, maar omgekeerd uit het hart naar het verstand", niet juist gesteld, blz. 36; en „streng logisch geredeneerd maakt... de ethische richting zich juist schuldig, aan hetgeen zij aan de Gereformeerde leer ten laste legt", blz. 39.

Voorts is waarheid „in het Nieuwe Testament niet een ethisch begrip, maar een begrip, dat thuis hoort in de sfeer van het

intellectueele. Mits onder dit beding, dat wij . . . niet voorbijzien, dat de waarheid ook eene ethische zijde heeft", blz. 43—50.

Vervolgens is de eigenlijke grondgedachte van de „ethische" richting, die „het dogma en de Theologie wil optrekken op den grondslag van de geloofservaring der gemeente", blz. 51, op zesderlei grond onaannemelijk, blz. 54 v.v.

Aan de ervaring gaat de prediking, en alzoo de openbaring Gods vooraf, blz. 55 v.v.; zelve bekent de ethische richting, „dat het gebied, waarop de van niets anders afhankelijke zekerheid, welke het geloof met zich brengt, (geldt?) zeer beperkt is", blz. 59 v.v.; men leert de volle vrijheid der historische critiek, doch bepaalt van tevoren, waaraan zij wel, en waaraan zij niet tornen mag, blz. 61 v.v.; de „ethischen" staan zwak tegenover de „evangelischen" om hun *ja* tegen dezer *neen* te kunnen handhaven, blz. 63 v.; bij monde van Dr. Gerritsen doen de „ethischen" confessies, waarmede in principe het „ethische" standpunt prijs gegeven wordt, blz. 64 v.v.; en ten slotte, maar voornamelijk, „de opvatting van de „ethische richting" doet grootelijks tekort aan de eere van de Heilige Schrift", blz. 66 v.v.

Juist en schoon schrijft Dr. Honig op blz. 71: „Dat de waarheid eene ethische zijde heeft, zij nog eens herhaald. Maar wij gelooven de door God geopenbaarde waarheid niet op dezen grond, dat zij overeenstemt met de getuigenis van ons geweten en beantwoordt aan de nooden van ons hart. Neen, dat doen wij omdat God in Zijn Woord tot ons spreekt. Omdat God het ons beveelt. En kan ik, zwak, zondig menschenkind me nu niet veel veiliger verlaten op wat God in Zijn Woord zegt dan op mijne ervaring, en dan op de ervaring der gemeente? Tegenover het ongeloof is met de „ethische" opvatting toch niets gewonnen. Evenzeer als de autoriteit van Gods Woord alleen door de geloovigen wordt erkend, evenzeer geldt de zekerheid, die het geloof met zich brengt, alleen voor de geloovigen. Ook ontbreekt naar Gereformeerd belijden niet de band tusschen het object en het subject . . . (Belijdenis des Geloofs, Art. V)".

In deze studie is de schets der historie, in het eerste deel toegezegd, blz. 8, wel wat spoedig afgebroken, en eenigszins karig bedeeld. Ook zou men kunnen vragen, of met hetgeen

op blz. 24 geschreven staat: „Wat met den term „ethisch" is bedoeld, en wat door de „ethische" richting wordt nagestreefd, is dus wel aantewijzen", wel geheel overeenstemt wat blz. 44 te lezen geeft: „Geheel duidelijk is nu echter de toelichting", nml. door de „ethischen", „van deze stelling niet", te weten, dat de waarheid een ethisch karakter draagt. Voorts zou men zich ook soms niet gansch bevredigd kunnen gevoelen door de argumentatie, bv. wanneer Dr. Honig op blz. 50 zegt, dat uit Pilatus' antwoord moet volgen, dat waarheid in Joh. 18 : 37 door den Christus in intellectueelen zin is gebruikt. Alsof het ondenkbaar ware, dat Pilatus zich in 's Heeren bedoeling soms geheel vergist zou kunnen hebben.

Maar dergelijke kleinigheden doen niets te kort aan deze hoofdzaak, dat Prof. Honig ons met deze studie eene kostelijke bijdrage geboden heeft, die ons kan doen zien, dat er nog allerminst reden is om de Gereformeerde leer te willen vervangen door de voorstellingen der „ethische" richting.

S. GREIJDANUS.

Dr. H. T. de Graaf. **Karakter en Behandeling van veroordeelden wegens landlooperij en bedelarij.** Met een inleiding over temperament en karakter.
Groningen. P. Noordhoff. 1914.

Dr. de Graaf, thans Ned. Herv. predikant te Sneek, is van 1907—1912 werkzaam geweest als „bedienaar van den godsdienst" onder de verpleegden in de Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Hij heeft in die vijf jaren de landloopers van Veenhuizen nauwkeurig waargenomen, vele gegevens verzameld en die bewerkt naar de bekende methode van de hoogleeraren Heymans en Wiersma te Groningen. Het resultaat van zijn onderzoek heeft hij neergelegd in dit boek, waarop hij ten vorigen jare promoveerde tot doctor in de philosophie.

De titel van het werk, Karakter en Behandeling van veroordeelden, wil mij niet bevallen. Het woordje *van* hoort zoowel bij *Karakter* als bij *Behandeling*, duidt bij beide woorden een genitivus aan, maar de genitief die afhangt van

Karakter is van een andere soort als de genitief die afhangt van *Behandeling*. Het is èn taalkundig èn philosophisch minder gewenscht twee zóó verschillende genitivi door één woord in *een titel* uit te drukken.

Het boek wordt verdeeld in drie deelen: I. Inleiding. II. De Bevolking van Veenhuizen. III. Behandeling.

De Inleiding, die handelt over temperament en karakter, vind ik het zwakst. Er staan goede en ware dingen in, maar de stof wordt hier door den schrijver niet beheerscht, de vraagstukken worden te aphoristisch behandeld en niet steeds helder voorgesteld. De in dit deel behandelde onderwerpen zijn niet genoeg bezonken in den geest van den auteur. Misschien is het daaruit ook te verklaren dat veel te vaak naar wat komt wordt verwezen.

Het doet me genoegen te kunnen zeggen dat het Tweede Deel, over de Bevolking van Veenhuizen, veel beter is. Dr. de Graaf heeft nauwkeurig zijn menschen bestudeerd en op accurate wijze de gegevens naar de methode-Heymans bewerkt. Zijne conclusies, die hij in het hoofdstuk *Samenvatting* geeft, zijn voor den beoefenaar van de psychologie van groote waarde. Elk had tot dusver wel een vermoeden hoe het met de psyche van den Veenhuizer landlooper gesteld zou zijn, maar nu hebben we een beeld van die psyche geteekend naar betrouwbare gegevens, rustend op wetenschappelijke basis.

Opnieuw blijkt o. a., welk een degeneratieve werking de alcohol heeft. Hier is materiaal voor de drankbestrijding. „Ontzettend zijn de cijfers voor het alcoholisme. Buitenmatig drinken in 66,1%, te veel drinken 26,8%, slechts 7% waar de alcohol zonder beteekenis was” (bl. 179).

Het derde deel over *de Behandeling der landloopers* trekt de practische conclusies uit de praemissen van het tweede. Ge voelt het terstond, hier is de auteur in zijn kracht. Hij geeft uitnemende wenken, waarmede de Overheid en allen, die tot verzorging en leiding van landloopers geroepen zijn, wel rekening mogen houden. Bij de behandeling der landloopers ziet Dr. de Graaf een taak voor de maatschappij, den staat en de kerken. Zeer belangrijk is wat hij onder het hoofd *De Staat* zegt over Gestichtenhervorming. In de Rijksgestichten bespeurt ge zoo wei-

nig van de Christelijke liefde. De geest van Christus, die gekomen is om te zoeken en zalig te maken wat verloren was, wordt bij vele ambtenaren blijkbaar niet gevonden.

De Schrijver wijst er op (bl. 196 v.v.) dat, wanneer in de gestichten van opberging zielkundige behandeling zal plaats hebben, men ook moet denken *aan de psyche van de ambtenaren. Deze psyche vertoont te Veenhuizen geen vroolijk beeld.*[1]) Er is een veel te sterk doorgevoerde hierarchie. Goedkeuring van den hoogeren ambtenaar is alles, doeltreffende behandeling van den verpleegde komt achteraan of heelemaal niet. Het stelsel deugt niet. Het stelsel gewent de menschen den blik te richten op eigen rust en vrede en op goedkeuring der machtige chefs, en wendt den blik af van den eerst-belanghebbende, den verpleegde.

Voorts zouden de beambten een psychologisch-paedagogische opleiding moeten ontvangen.

En eindelijk dient men alle verleiding voor knoeierij met verpleegden weg te nemen.

Het is te hopen, dat deze woorden ter harte genomen worden door hen die de leiding der Rijksgestichten in handen hebben.

T. HOEKSTRA.

B. J. DOUWES. **Bewustzijnsverschijnselen en Paedagogiek.** *Groningen.* J. B. WOLTERS. 1914.

Het spijt mij dat ik van dit product van den heer Douwes niet veel goeds kan zeggen.

Voor catecheten en christelijke onderwijzers is dit boek, reeds om het standpunt van den schrijver, *onbruikbaar.* De heer Douwes is geen voorstander van christelijk onderwijs: „de geloovigen mogen zich ernstig afvragen, of zij door hun bijzondere scholen niet meer verliezen dan winnen" (bl. 251). Hij gelooft niet dat de mensch, dat het kind een door God geschapen onsterfelijke ziel heeft. „Ziel" is een verzamelnaam voor

---

[1]) De onderstreeping is van mij. H.

al de bewustzijnsverschijnselen. Er is geen essentieel onderscheid tusschen de ziel van den mensch en de ziel van het dier (bl. 49 en 50). Haeckel is zijn man. Diens biogenetische grondwet, de identificeering van ontogenie en phylogenie, van de ontwikkeling van individu en ras, staat voor hem onwrikbaar vast. De auteur durft zelfs (bl. 28) de voor het christelijk geloof zoo grievende woorden neerschrijven, dat stervenden, die hemelsche muziek hooren, *hallucinaties* hebben. Menschen, die van deze zalige gewaarwordingen in hun stervensure genieten, worden in één adem genoemd met alcoholisten, krankzinnigen, enz.

Zonder een zweem van bewijs worden uitspraken neergeschreven als:

„*Elk* [1]) bewustzijnsverschijnsel gaat gepaard met een hersenproces en denken of zedelijk streven zonder die hersenfuncties kan niet plaats hebben" (blz. 50).

„Tusschen het bewustzijnsleven van geleerden en van de laagstontwikkelde volken is een veel grooter verschil dan tusschen de geestelijke prestaties van deze en die der hoogst ontwikkelde diersoorten" (blz. 50).

Me dunkt, 'k behoef het niet te herhalen, dat voor een Christen-paedagoog dit boek onbruikbaar is.

Afgedacht echter van het standpunt van den schrijver, is het over het geheel genomen vrijwel als een mislukking te beschouwen.

Gaarne erken ik dat in het hoofdstuk over *de geestelijke ontwikkeling* tal van goede opmerkingen gemaakt worden. In het laatste stuk, dat over de opvoeding handelt, merkt ge terstond dat *hier* de vakman aan het woord is; voor vele gebreken in de tegenwoordige onderwijsmethode heeft hij een open oog; verbeteringen doet hij aan de hand. Mijn bezwaar is echter dat de paedagogiek weer ontaardt (gelijk in zoovele „handboeken") in een stel min of meer samenhangende practische regelen en de paedagogiek niet genoeg in verband wordt gezet met de psychologie.

En nu kom ik tot het punt, waar het mes van de critiek scherp insnijden moet, tot de psychologie. De schrijver heeft colleges

---

1) Ik cursiveer. T. H.

geloopen bij Prof. Heymans en eenige boeken gelezen. Het heele rijtje deelt hij van blz. 5—8 mee. (Onbegrijpelijk is het mij, dat een man, die zooveel literatuur heeft doorgewerkt, niet weet, dat men gewoon is, terwille van den lezer die tot verdere studie zich aangetrokken gevoelt, bij de werken het jaartal van uitgave te plaatsen en bij citeeren de bladzijde te noemen waar het aangehaalde te vinden is. Nog meer onbegrijpelijk is het mij dat in zoo breede literatuurlijst de groote werken van Stanley Hall en Meumann niet worden genoemd). Nu meende hij er te zijn. De schrijver heeft zich echter op glad ijs gewaagd en over dingen geschreven waarvan hij veel te weinig weet en slechts oppervlakkige kennis bezit. Wie een „inleiding in de psychologie" zal schrijven voor onderwijzers, d.w.z. voor menschen die over het algemeen van dit vak weinig weten, moet goed op de hoogte zijn, het terrein overzien, philosophisch geschoold zijn, het vak im Grossen und Ganzen beheerschen. En dit is bij den heer Douwes niet het geval. Hij heeft zijn schouders gezet onder een last, die te zwaar voor hem was.

Over het ontstaan van een gewaarwording (bl. 10) wordt op zulk een wijze gesproken, alsof daar geen probleem meer achter zat.

Voorstellingen, oordeelen, aandoeningen en wilsverschijnselen worden (blz. 30) op één lijn geplaatst. Zijn oordeelen nu een aparte soort „bewustzijnsverschijnselen" *naast* voorstellingen en „aandoeningen"?

„Het essentieele van een oordeel is *volstrekt niet* [1]) de verbinding van twee of meer voorstellingen" (blz. 31). Wel, zou ik vragen, wat is een oordeel dan wel? Noemt ge het een *overtuiging*, dan wil dat toch zeggen dat ge voorstellingen *verbindt* en *voor die verbinding* vindiceert algemeene geldigheid.

Enzoovoort.

Waarlijk, de heer Douwes mag de colleges van Prof. Heymans nog wel eens volgen, vooral die in de *logica*.

Zooveel ten opzichte van den inhoud te laken is, zooveel is in betrekking tot de wijze van uitgeven te prijzen. Het papier is goed, de letter helder, het bandje mooi. De heer Wolters handhaaft zijn roem.

T. HOEKSTRA.

---

[1]) Ik cursiveer T. H.

Oostersch leven, door Dr. H. Th. Obbink, eerste deel *Nijkerk*, Callenbach, 1914; 216 blz.; ingen. f 2.25; geb. 2.75.

Een boek van meer dan alledaagsch belang.

Eene niet geringe attractie ervan vormen de veertien prachtige gekleurde platen. Deze zijn — evenals de opzet van het boek en een deel van den inhoud — ontleend aan het in 1913 verschenen geschrift van den Amerikaan Rev. James Neil, M. A. „Every day life in the holy land" (Casseland Company, London New York), destijds ook door een der groote Nederlandsche dagbladen zeer geprezen als een werk, dat den Bijbel voor ons doet leven.

Volgens de voorrede van de Engelsche editie zijn de platen door kunstenaars, die in Syrie hebben gewerkt, geschilderd onder leiding van Rev. Neil, die langen tijd in Palestina heeft gewoond, en dus met het leven daar intiem bekend is.

Aangaande de relatie, waarin „Oostersch leven" staat to „Every day life" zegt Dr. Obbink: „ik heb gemeend, mij niet te moeten bepalen tot eene bewerking of zelfs omwerking van het boek van Neil, maar iets geheel zelfstandigs te moeten geven". Het boek van Neil was „point de départ", het leverde behalve de platen ook verschillende gegevens, maar het meeste is ontleend aan eigen aanteekeningen en verschillende werken uit ouderen en nieuweren tijd.

De schaduwzijde — om daarvan eerst te spreken — van deze meer zelfstandige opvatting der aan Dr. O. toevertrouwde taak is natuurlijk deze, dat hierdoor het eigenlijke boek van den heer Neil aan ons Hollandsche publiek, zoover dit met het Engelsch niet vertrouwd is, wordt ontzegd. Immers heeft „Oostersch leven" hiermede toch ook weer te veel gemeen dan dat er hiernaast nog voor eene vertaling van Neils wer plaats zou zijn. En nu doet het zeker aan de waardeering voo Dr. O.'s arbeid niet de minste afbreuk, als men zegt, dat he afsnijden dezer mogelijkheid toch als zoodanig een verlies be teekent.

Vooreerst toch heeft het werk van den heer Neil zelf daarom eene bijzondere attractie, omdat hij het Oostersche leven beschrijft zooals hij het door jarenlang verblijf persoonlijk heeft leeren

kennen. Hij leest met u den Bijbel, zooals hij zelf dat ginds heeft gedaan bij het licht van het Oostersche leven.

En een nog grooter voordeel van zijn boek is voor mij gelegen in zijne Schriftbeschouwing, die zeker vrijwat dichter bij de onze staat dan die van Dr. O.

Als eene der redenen voor de meer zelfstandige opvatting zijner taak geeft Dr. O. op, dat het werk van Neil hem te apologetisch was en Dr. O. zegt met apologetiek op niet te besten voet te staan. Nu begrijp ik zulk eene algemeene uitspraak niet. Immers, welk Christengeleerde kan het laten, op zijn tijd op te treden als apologeet van het hem dierbare Christelijk geloof?

Natuurlijk, van dat geloof, *zooals hij het verstaat*, en daar zal 'm de knoop wel zitten. Het zal niet zoozeer *de* apologetiek als wel de Neil'sche apologetiek zijn, waarmede Dr. O. niet op goeden voet staat, omdat hij diens *Schriftbeschouwing* niet deelt.

Dit vermoeden wordt bevestigd door het feit, dat het boek van Neil op mij volstrekt niet den indruk maakt van sterk apologetisch gekleurd te zijn, maar wel dezen indruk, dat het geheel geschreven is van het standpunt der inspiratie der Schrift. De heer Neil aanvaardt blijkbaar geheel de in de Schrift verhaalde geschiedenis zooals ze daar ligt, en mag gaarne bij bijzondere punten daarvan, ook uit het leven der aartsvaders, van Mozes enz. (ook bv. bij het verhaalde aangaande diens wonderstaf) stilstaan, om ze te beschouwen bij het licht der hem ten dienste staande gegevens.

Ik begrijp dan ook volkomen, dat Dr. O. zich goeddeels van Neil wilde losmaken, en geef hem op zijn standpunt daar volkomen gelijk in, en hij had dit m. i. gerust wat duidelijker kunnen zeggen. Maar evenzeer zal Dr. O. mij gelijk geven, als ik op mijn standpunt *deze* verandering geene verbetering vind.

Intusschen komt dit verschil in Schriftbeschouwing veel meer uit in de speciale trekken, die zijn weggelaten dan in wat wordt geboden.

Natuurlijk gluurt het hier en daar door de kieren. Zoo in wat Dr. O. op bl. 67, sprekend over het voedsel van den heden-

daagschen bedoeïen, zegt: „ook het manna dient nog heden ten dage als voedsel”. Vooral in dit „nog” ligt zeker opgesloten, dat dit „manna” (zooals men weet het tot korrels gestolde sap van de zgn. manna-tamarisk) hetzelfde is als het manna, dat de Israëlieten aten in de woestijn, eene stelling die zeker niet is te handhaven zonder op het verhaal der Schrift eene „critische” bewerking toe te passen.

Aan dit alles zij echter toegevoegd, dat genoemde zelfstandige behandeling ook voor mij wel degelijk eene lichtzijde heeft. Vooreerst ben ook ik het met den heer Neil niet altijd eens. Zoo sta ik in de beoordeeling van Jaëls daad dichter bij Dr. O. dan bij hem, al zou ik meenen, dat er in haar daad een ijver voor Israel en voor den Heere is, die wel op een doolpad geraakte, maar toch stellig waarde had.

Bovendien zegt Dr. O. terecht, dat één mensch altijd eenzijdig waarneemt, en daarom staat tegenover het gemis van het persoonlijk cachet het voordeel, dat we hier het oordeel hebben van een kundig geleerde, die op zijne studeerkamer de beweringen van verschillende ooggetuigen heeft kunnen vergelijken.

En om nu mijne meening te zeggen van „Oostersch leven”, zooals het in zijn eerste deel daar ligt, vind ik het — met bovengenoemde beperking — een boek, dat ik aan de lezers van dit tijdschrift ten zeerste kan aanbevelen, een boek, waarin het aangename met het nuttige op de schoonste wijze is verbonden.

Hoewel het hedendaagsche Oostersche toestanden zijn, die worden besproken, wordt men door dit boek op hoogst aangename wijze ingeleid in een niet onbelangrijk deel der archaeo logia sacra. De beschreven toestanden worden ook door Dr. O. telkens in verband gebracht met bepaalde Schriftgedeelten.

De behandeling der stof is naar de wijze van „platen met bijschriften”. De schrijver streeft dus niet naar een systematisch geheel. Toch zit er wel eene algemeene orde in. Zoo wordt in dit eerste deel achtereenvolgens in hoofdzaak behandeld: de kleeding van de hedendaagsche bewoners van Palestina; dan het leven van de bedouienen met beschrijving van den bouw en het interieur hunner tenten enz, hun voeding enz.; vervolgens het herdersleven in het algemeen; en dan gaan we straks over tot het leven van de fellahs of boeren, hun wonin-

gen met meubilair, hun familieleven (zelfs wordt ons een slapend fellahsgezin, in beminnelijke verwarring over den grond uitgestrekt, bij het licht der nachtelijke lamp getoond) hun maaltijd, hun wijze van landverdeelen, hun ploegen, dorschen en zaad ziften, en ook de olijvenoogst ontbreekt er niet.

Natuurlijk kan niet alles, als in een handboek, precies op zijne plaats komen. Zoo staat er nog al een en ander in over het klimaat, maar over drie (of meer?) plaatsen verspreid. Maar het bovenstaande overzicht toont toch, dat men ook om bv. voor een preek eens spoedig iets na te slaan, er spoedig den weg in kan vinden. En dit zou nog zeer vergemakkelijkt worden, indien de auteur kon besluiten, achter het tweede deel, behalve eene lijst van besproken teksten, ook een kort alphabetisch register van behandelde onderwerpen te laten opnemen.

In enkele opzichten maakt het boek den indruk, dat er haast was met het afwerken. Er komen nog al veel taalfouten in voor, en ook de stijl is niet altijd korrekt (bv. op bl. 22: „vervolgens is *zoowel* dit oppervlakkig Christendom *zoomin* als de Islam in staat geweest enz.").

Verder is m. i. niet duidelijk de mededeeling op bl. 14 „zeer vroeg in het voorjaar begint de regentijd" (vgl. dezelfde voorstelling bl. 74). Blijkbaar bedoelt de Schr. den „spaden regen", maar met „den regentijd" pleegt men toch te bedoelen den geheelen wintertijd (ook de Schr. stelt t. a. p. „den regentijd" tegenover den drogen zomertijd).

Tot een ander terrein, nl. van verschil in opvatting, behoort mijne opmerking aangaande het zgn. bouwoffer van Hiel bij den opbouw van Jericho 1 Kon. 16 : 34. In elk geval is m. i. te stout de uitspraak *„nu weten wij*, dat het letterlijk is bedoeld: ze werden levend ingemetseld". Ook een exegeet als Benzinger acht het niet duidelijk, of er sprake is van een ramp dan wel van een menschenoffer. En het Schriftverhaal zelf — maar dit is weer voor Dr. O. niet zonder meer beslissend — wijst m. i. vrij duidelijk op het eerste. Mij althans komt het voor, dat het, in elk geval uiterst moeilijk is, de voorstelling van een bouwoffer te verbinden met de gedachte, dat het voorval de vervulling is van den door Jozua (Joz. 6 : 26) uitgesproken vloek.

RIDDERBOS.

Elias und die religiösen Verhältnisse seiner Zeit, von DR. A. SANDA, Biblische Zeitfragen 7 Folge Hft. 1/2. *Münster* in Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. 1914. 84 bldz. Mk. 1.—.

Hoewel ik ook in dit boekje veel goeds te waardeeren vind, wil het mij toch minder bevallen dan het andere „Salomo und seine Zeit," dat ik van denzelfden auteur in dezen jaargang (bldz. 92) besprak. De oorzaak daarvan ligt in een veel belangrijker aandeel dat hier aan de gangbare kritische beschouwingen gegeven wordt. Zoo acht ik het een op het standpunt van het geloof in de bizondere openbaring hoogst bedenkelijke uitspraak wanneer de schrijver zegt dat beide, de volksreligie en de „höhere Jahvereligion", eene ontwikkeling van het onvolkomene tot het meer volkomene hebben doorgemaakt (bldz. 32). Zeker, ook bij de volle erkentenis van de bizondere Goddelijke openbaring kan en moet eene ontwikkeling worden aangenomen. De openbaring is niet op eenmaal in volkomen gereeden vorm uit den hemel nedergedaald maar heeft eene geschiedenis doorgemaakt. Zooals uit den zaadkorrel de plant groeit, zoo heeft zich de openbaring ontwikkeld. Maar ten eerste maakt hier reeds het spreken van het „onvolkomene" ietwat wantrouwig; dat riekt wel eenigszins naar de moderne Evolutie-hypothese, volgens welke ook de religie zich uit het allerlaagste tot het hoogste ontwikkeld heeft; doch geheel en al schrikt ons af de neven-elkander-stelling van volksreligie en hoogere Jahvereligie (= geopenbaarde religie). Wanneer in beide op gelijke wijze eene ontwikkeling moet worden aangenomen is het duidelijk dat Sanda zich met zijn ontwikkelingsbegrip geheel en al op de lijn der genoemde Evolutie-hypothese beweegt. Het blijkt dan ook verder, dat hij in zijne beschrijving van den cultus der hoogere Jahve-religie in de 9e Eeuw (bldz. 35 v.v.) terdege onder den invloed van het bekende Wellhausensche schema verkeert. Ook ten aanzien van den oudsten verschijningsvorm van het profetisme staat hij geheel op het algemeene kritische standpunt: nabi' en ro'eh zijn verscheiden, de nebi'im zijn een soort van dansende derwischen, eerst later smolten de begrippen nabi' en ro'eh saam (bldz. 51 v.v.). Zou hij dan in het ge-

heel geen kennis hebben genomen van hetgeen zijn geloofsgenoot pater Elred Laur heeft geschreven in zijne voortreffelijke studie over de namen der profeten (Freiburg, Schw. 1903)? Of is de bekoring der wat ik kortheidshalve noemen zal Kraetzschmarsche opvatting hem in weerwil daarvan te sterk geweest? Wanneer hij zich voor de scheiding van nabi' en ro'eh beroept op parallellen bij andere volken, en daartoe o. a. wijst op den Assyrischen barû (= ziener), dan kon hij toch wel weten dat deze barû hoegenaamd niets met den Hebreeuwschen „ziener" te maken heeft, maar zijn naam ontleent aan het bezien van de lever. Zelfs aarzelt hij niet zich te verklaren voor de op den vrij problematieken grond van 1 Kon. 20 : 35 v v. gewoonlijk aangenomen voorhoofdstatoeeering der profeten (bldz. 55). Veel erger echter is het in twijfel trekken van de fides historica der Schrift ten aanzien van sommige punten, b.v. van den duur der droogte opgegeven in Luk. 4 : 25 en Jak. 5 : 17 (hij ziet hier „spätere, apokalyptisch ungenaue Redeweise," bldz. 13), en van het gebeurde volgens 2 Kon. 1 (bldz. 80). Ik verbaas mij er over dat zelfs dit blijkbaar geen beletsel is voor het verwerven van het „imprimatur". Stel u toch voor dat een Roomsch theoloog het zou wagen soortgelijken twijfel te kennen te geven aangaande de juistheid van eenig specifiek Roomsch dogma; zijn boek kwam immers onmiddellijk op den index! Ik kan niet nalaten hieruit de conclusie te trekken dat de autoriteit der H. Schrift bij de Roomsch-Katholieken als het er op aankomt toch minder zwaar weegt dan de autoriteit van de Roomsch-kerkelijke dogma's. Hier moet ik nog even terugkomen op hetgeen Sanda zegt van de ontwikkeling der hoogere Jahve-religie. Hij trekt daar eene vergelijking met deze dogma's en zegt: „Aber auch die höhere Religion war nicht von Anfang an in allen Einzelheiten in derselben Weise festgelegt, wie wir uns etwa die katholischen Dogmen seit Uranfang des Christentums wesentlich fixiert denken". Derhalve, ten aanzien van de Roomsche dogma's wordt zonder bedenking aangenomen dat zij in wezen reeds in de oudste Christelijke kerk beleden werden, hoewel de dogmen-historie kan leeren, dat er dan toch nog een heele ontwikkelingsweg moest afgeloopen worden eer deze dogma's den vorm verkregen hadden waarin ze thans gelden; maar tegen de

erkenning dat de Goddelijke openbaring in de H. Schrift gedocumenteerd reeds van den beginne in wezen alles bevatte wat zij later geboden heeft maakt deze Roomsche theoloog blijkbaar ernstig bezwaar. Zeide ik dan teveel toen ik boven de opmerking waagde dat de autoriteit der kerkelijke dogma's in Roomsche kringen blijkbaar hooger wordt geschat dan het gezag der Schrift?

G. CH. AALDERS.